

ПОГРЕБЕНИЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ X В. С ИНВЕНТАРЁМ «ВЕНГЕРСКОГО ОБЛИКА» У С. РОВАНЦЫ ИЗ УКРАИНЫ

ТАРАС ВЕРБА* – ИГОРЬ ПРОХНЕНКО** – АТТИЛА ТЮРК*** – БЕРТАЛАН ЗАГОРХИДИ ЦИГАНЬ**** –

СУЛЕЙМАН АЛЬ ХАЛАБИ***** – ОЛЕГ В. ФЁДОРОВ*****

Ключевые слова: *Рованцы, средневековое погребение, остатки налущья, вещи «венгерского облика», этногенез венгров*

Kulcsszavak: *Rovanci, középkori sír, készenléti tegez maradványai, 'magyaryanús' tárgyak, a magyarság etnogenezise*

Тарас Верба – Игорь Прохненко – Аттила Тюрк – Берталан Загорхиди Цигань – Сулейман Аль Халаби – Олег В. Фёдоров

Погребение второй половины X в. с инвентарём «венгерского облика» у с. Рованцы из Украины
В фондах Волынского краеведческого музея на хранении находится инвентарь (серебряные, бронзовые украшения и арабские монеты) из средневекового погребения, исследованного в 2014 г. у с. Рованцы Луцкого р-на Волынской обл. Украины экспедицией ГП «Волыньские древности». Среди погребального инвентаря комплекса № 5 выделяются остатки налущья, представленные различными накладками. Они имеют аналогии на территории Венгрии и относятся к хорошо известным в Европе вещам «венгерского облика» X в. Уточнение датировки этого погребения, обнаруженного к северо-востоку от Карпат, представляет особый интерес для анализа материалов из Карпатской котловины. Данное захоронение в очередной раз подтверждает, что наиболее яркие вещи «венгерского облика» из погребений, расположенных на якобы «северном пути продвижения венгров Алмоша», не выступают маркерами конца IX в.

Tarasz Verba – Igor Prohnenko – Türk Attila – Zágorhidi Czigány Bertalan – Szulejman Al Halabi – Oleg V. Fjodorov

Magyar jellegű sír a 10. század második feléből az ukrán Rovanci település határából

A Volinyi Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található az az ezüst és bronz díszítményekből és ékszerekből, valamint arab pénzekből álló leletgyűjtes, amely 2014-ben, Rovanci település (Ukrajna, Volinyi terület, Lucki járás) határában előkerült középkori sírből származik. A temetkezést a Volinyi Régiségek nevű állami vállalat régészeti expedíciója tárta fel. Az 5. számú sír leletei között kiemelt figyelmet érdemelnek azok a különféle veretek, amelyeket egy készenléti tegez maradványaként azonosítottak. Párhuzamaik Magyarország területén is előfordulnak és az Európában jól ismert 10. századi 'magyaryanús' tárgyak közé sorolhatók. A temetkezés Kárpát-medencén kívüli elhelyezkedése és keltezésének pontos meghatározása hasznos lehet a Kárpátok vonulatán belül előkerült leletanyag elemzése szempontjából. Ez a leletgyűjtes ismét alátámasztja azt a véleményt, hogy jóllehet „Álmos magyarjainak északi útvonala” mentén helyezkedik el, de a legimpozánsabb, 'magyaryanús' tárgyakkal eltemetett sírok ab ovo nem tekinthetők a 9. század végét jelölő markereként.

* Волынский краеведческий музей / Volinyi Helytörténeti Múzeum. 43005 Украина, Волынская обл., г. Луцк, ул. Шопена, 20, tarasverba@gmail.com

** Ужгородский национальный университет / Ungvári Nemzeti Egyetem. 88000 Украина, Закарпатская обл., г. Ужгород, пл. Народная, 3, prohnenkoigor@ukr.net

*** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet / Институт археологии Католического университета им. Петра Пазмания. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., turk.attila@btk.mta.hu

**** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Műhely / Археологический отдел Аспирантской школы по истории Института археологии Католического университета им. Петра Пазмания. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.; zagorhidi.czigany.bertalan@gmail.com

***** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Műhely / Археологический отдел Аспирантской школы по истории Института археологии Католического университета им. Петра Пазмания. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. suleman.alhalabi92@hotmail.com

***** Москва / Moszkva, fedorov_oleg@list.ru

ВВЕДЕНИЕ¹

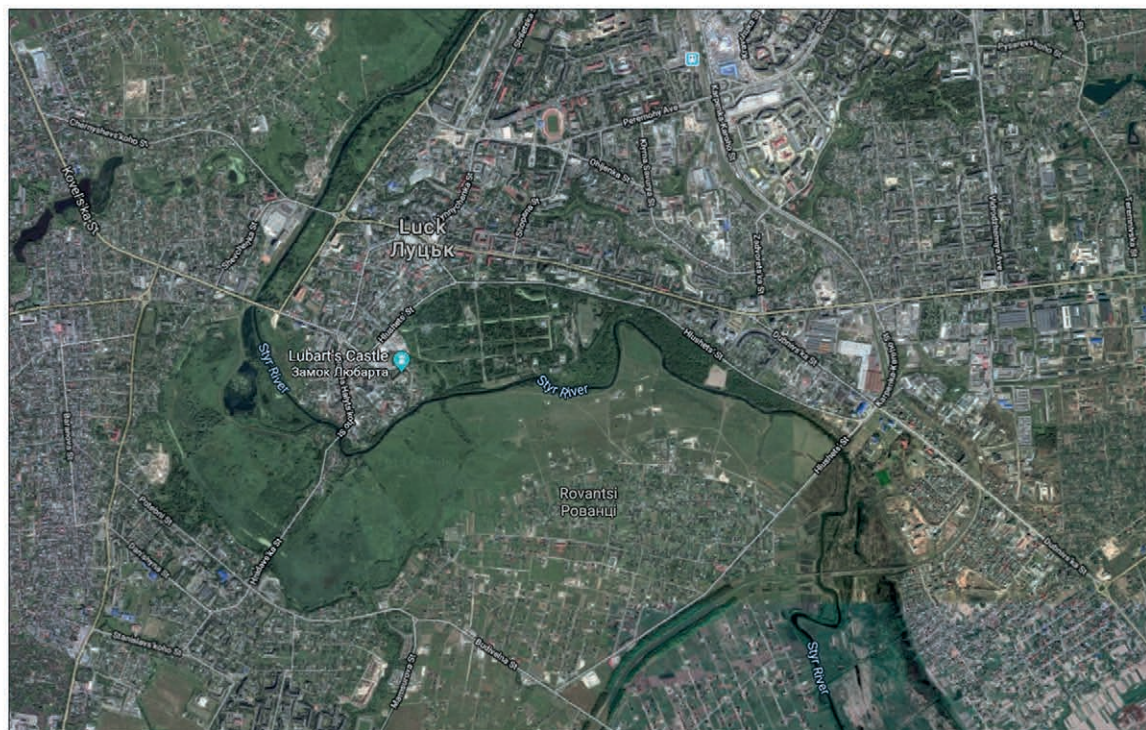
В фондах Волынского краеведческого музея хранится инвентарь (серебряные, бронзовые украшения и арабские монеты) из раннесредневекового погребения, исследованного весной 2014 г. у с. Рованцы Луцкого р-на Волынской обл. Украины в долине р. Стырь экспедицией ГП «Волынские древности» (ЗЛАТОГОРСЬКИЙ–ВЕРБА 2015, 29–30) (рис. 1–2). Работы проводились под руководством А. Златогорского, а обязанности начальника раскопа, на площади которого обнаружено данное захоронение, исполняла М. Вашета. Среди погребального инвентаря комплекса № 5 выделяются остатки налущья, представленные различными накладками (рис. 3–9). Они имеют аналогии на территории Венгрии и относятся к хорошо известным в Европе вещам «венгерского облика» X в. Определение точной датировки этого погребения, обнаруженного к северо-востоку от Карпат, представляет особый интерес для анализа материалов из Карпатской котловины (RÉVÉSZ 1991; RÉVÉSZ 1996, 154–168). Данное захоронение существенно дополняет имеющуюся на сегодняшний день базу данных и способствует изучению ключевых пунктов развития венгерской культуры X в. (ZÁGORHIDI CZIGÁNY ET AL. 2019). Также здесь важно отметить спорную интерпретацию в научных публикациях подобных кочевнических комплексов, выявленных ранее на территории Галиции (Крылос, Судова Вышня) и Польши (Пшемьсль). Длительное время они рассматривались как маркеры «пути Анонима», определяющего переселение древних венгров вождя Алмоша в конце IX в. от Киева через Верхнее Потисье в Тисо-Дунайское междуречье (FODOR 1992; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 130–135, 438; ПРОХНЕНКО 2006). После того, как были установлены «странности датировки»

BEVEZETÉS¹

A Volinyi Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található az az ezüst és bronz díszítményekből és ékszerekből, valamint arab pénzekből álló leletegyüttes, amely a 2014 tavaszán, a Sztir folyó völgyében, Rovanci település (Ukrajna, Volinyi terület, Lucki járás) határában előkerült középkori sírból származik. A temetkezést a Volinyi Régiségek nevű állami vállalat régészeti expedíciója tárta fel (ZLATOGORSZKIJ–VERBA 2015, 29–30) (1–2. kép). Az ásatásvezető régész A. Zlatogorszkij volt, a feltárt sírt magába foglaló szelvényben zajló munkát pedig M. Vaseta felügyelte. Az 5. számú sír leletei között kiemelt figyelmet érdemelnek azok a különféle vereitek, amelyeket egy készleteti tegez maradványaiként azonosítottak (3–9. kép). Párhuzamaik Magyarországon területén is előfordulnak és az Európában jól ismert 10. századi 'magyargyanús' tárgyak közé sorolhatók. A temetkezés Kárpát-medencén kívüli elhelyezkedése és keltezésének pontos meghatározása hasznos lehet a Kárpátok vonulatán belül előkerült leletanyag elemzése szempontjából (RÉVÉSZ 1991; RÉVÉSZ 1996, 154–168). A leletegyüttes segíti a honfoglalás kori hagyaték 10. századi fejlődésének egyes kulcsfontosságú kérdéseinek vizsgálatát, valamint jelentős mértékben kiegészíti a jelenleg létező adatbázist (ZÁGORHIDI CZIGÁNY ET AL. 2019). Fontos kihangsúlyozni, hogy a korábban Galícia (Kriolosz, Szudova Visnya) és Lengyelország (Przemysł) területén feltárt hasonló nomád leletegyüttesek interpretálása nem egyöntetű a szakirodalomban. Ezekre sokáig 'Anonymus útjának' nyomaiként tekintettek, aki szerint Álmos vezér magyarjai Kijevtől indulva a Felső-Tisza-vidéken keresztül érték el a Duna-Tisza közét a 9. század végén (FODOR 1992; ŐSEINKET FELHOZÁD 1996, 130–135, 438; PROHNENKO 2006). Miután fény derült az említett leletek 'keltezésének furcsaságaira' (MOCJA 2011, 18), többé már nem lehetett ezeket az anyagokat ahhoz a lelőhelycsoporthoz sorolni, amelyek a honfoglaló magyarok

¹ Исследование проведено в рамках проекта «Программа профессионалов: археологическое изучение отношений Венгрии и Востока» («Наше восточное наследие – междисциплинарная группа исследователей истории и археологии Католического университета им. Петера Пазманя [TKP2020-NKA-11]» при поддержке Министерства инноваций и технологий, а также проекта «Программа династии Арпадов» (IV.2. Система восточных связей династии Арпадов).

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

1

2

Рис. 1. Географическое расположение местонахождения. 1: Аэрофотосъёмка расположения с. Рованцы Луцкого р-на Волынской обл. Украины; 2: Вид с территории села на г. Луцк

1. kép. A lelőhely földrajzi elhelyezkedése. 1: Rovantsi település elhelyezkedése (Ukrajna, Volinyi terület, Lucki járás); 2: Látkép Rovantsiból Luck városára

1

2

Рис. 2. Современное состояние территории могильника в с. Рованцы. 1: Вид памятника с юга;
2: Вид местонахождения с севера

2. kép. A Rovanciban feltárt temető területének állapota napjainkban. 1: A lelőhely déli irányból; 2: A lelőhely északi irányból

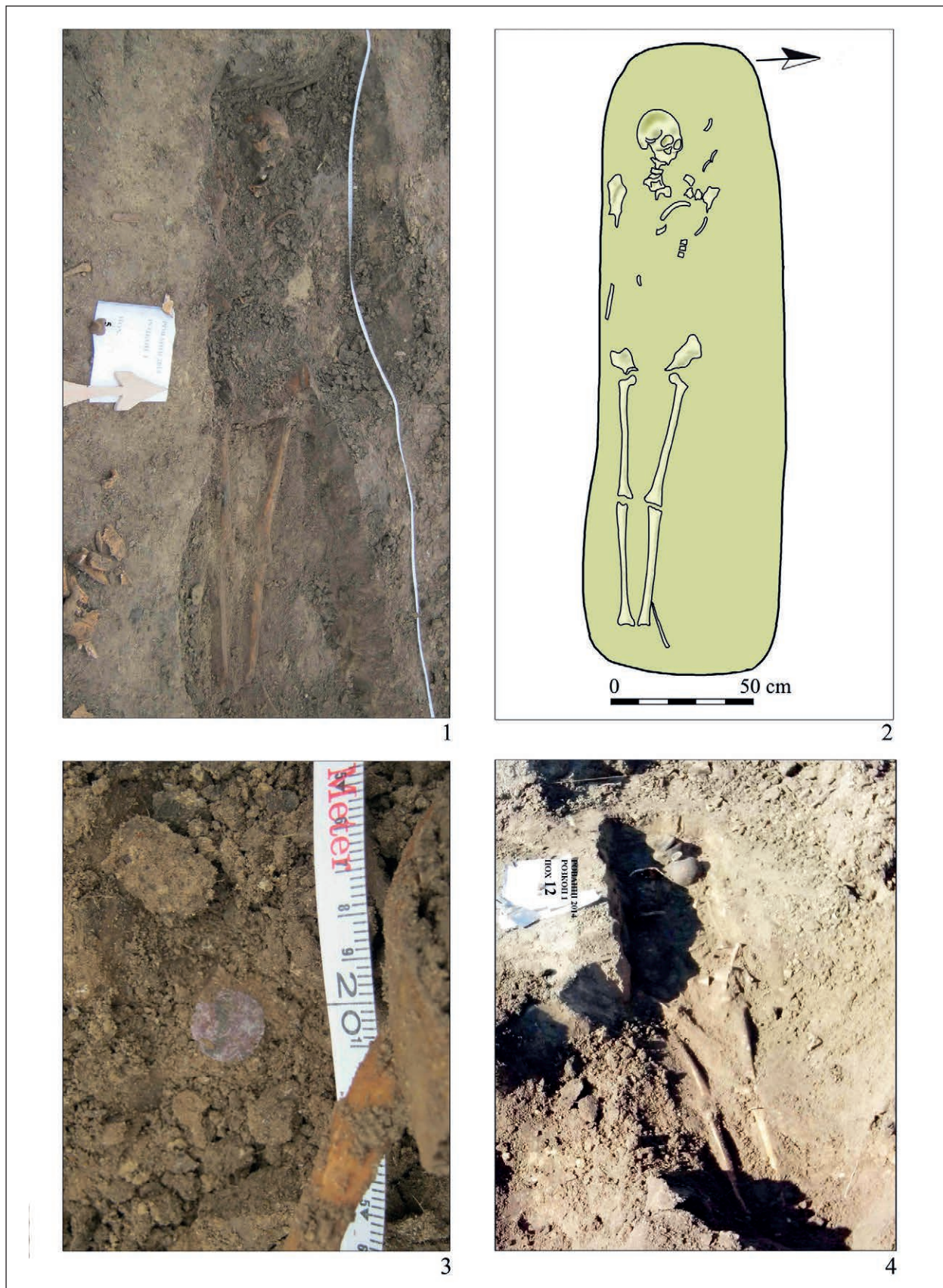

Рис. 3. 1–4: Погребение 5 могильника в с. Рованцы
3. кёр. 1–4: A rovançi 5. sír

этих материалов (Моця 2011, 18), пришлось отказаться от причисления данных древностей к группе памятников первой «волны» венгров. В результате сложились две гипотезы. Одна из них объясняла появление подобных комплексов за Карпатами экспансией венгров в X в. на север и восток от их основных районов проживания, вторая – переселением на Прикарпатские земли печенегов из Причерноморья во второй половине этого столетия с дальнейшим вынужденным перемещением части их племён в Карпатский ареал и включением в венгерское общество (Прохненко 2010). Более того, недавно один польский исследователь поднял вопрос о датировке XI в. Пшемысльского могильника (FLOREK 2013). В любом случае, вопрос о причинах появления наиболее ярких памятников «венгерского круга» является одним из ключевых для уточнения важных моментов венгерского этногенеза второй половины X в., то есть через 100 лет после их проникновения и поселения на земле «новой Родины».

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПАМЯТНИКА

В сложившейся ситуации каждый новый обнаруженный памятник требует особо пристального внимания со стороны археологов, поскольку добавляет новую информацию в обширную базу данных по данной проблематике. Особенно это относится к древностям кочевников, зафиксированным на территориях, не особенно пригодных для их проживания. А именно такими и являются ландшафтно-климатические характеристики долины р. Стырь.

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ СРЕДА ПАМЯТНИКА

Археологические исследования позволяют говорить о начале заселения человеком района современного г. Луцк только в верхнем палеолите. Сравнительно позднее заселение объясняется значительной заболоченностью этих земель и наличием густых кустарников, усложняющих перемещение и, соответственно, расселение людей. Ситуация резко изменилась в период перехода к производящему хозяйству. В результате земледельческой деятельности данная террито-

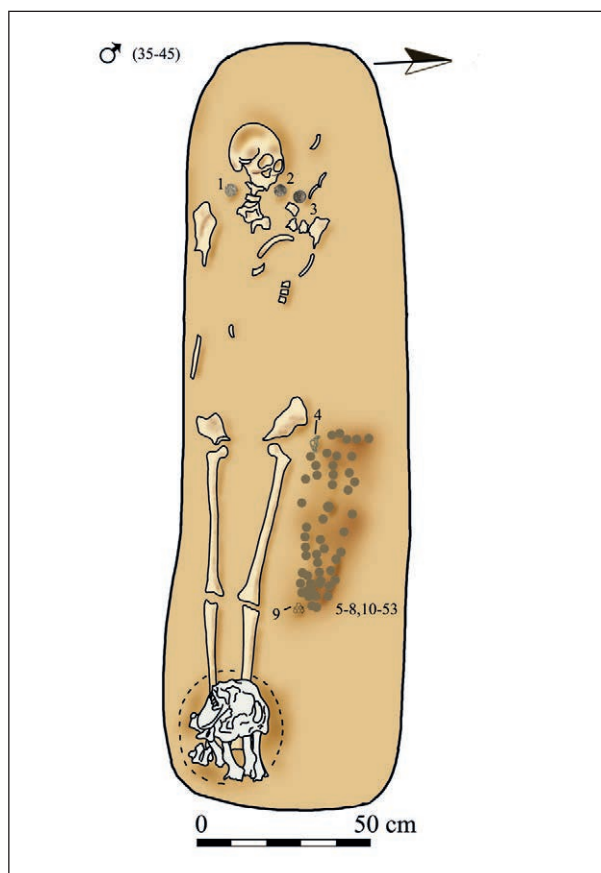

Рис. 4. План п. 5 могильника в с. Рованцы
4. kép. A rovanci 5. sír sírrajza

első hullámához köthetők. Ennek következtében két elmélet fogalmazódott meg. Az egyik elgondolás a hasonló lelőhelyek Kárpátokon kívüli megjelenését a magyaroknak a 10. századi szállásterületüktől északra és keletre irányuló expanziójával magyarázta. A másik elmélet szerint ezek a leletek olyan besenyőkhöz köthetők, akik a 10. század második felében a Fekete-tenger északi előteréből a Kárpátok keleti előterébe települtek át, ezeknek a törzseknek egy része pedig aztán arra kényszerült, hogy továbbmenjen a Kárpátok térségébe és ott a magyarsághoz csatlakozzon (PROHNENKO 2010). Sőt, nemrégiben egy lengyel kutató még a przemysli temető 11. századi keltezését is felvetette (FLOREK 2013). Az mindenestre biztos, hogy a magyar leletek köréhez tartozó legimpozánsabb lelőhelyek megjelenésének kérdése kulcsfontossággal bír a magyarság etnogenezisének a 10. század második felében zajló, kiemelten fontos folyamatainak szempontjából.

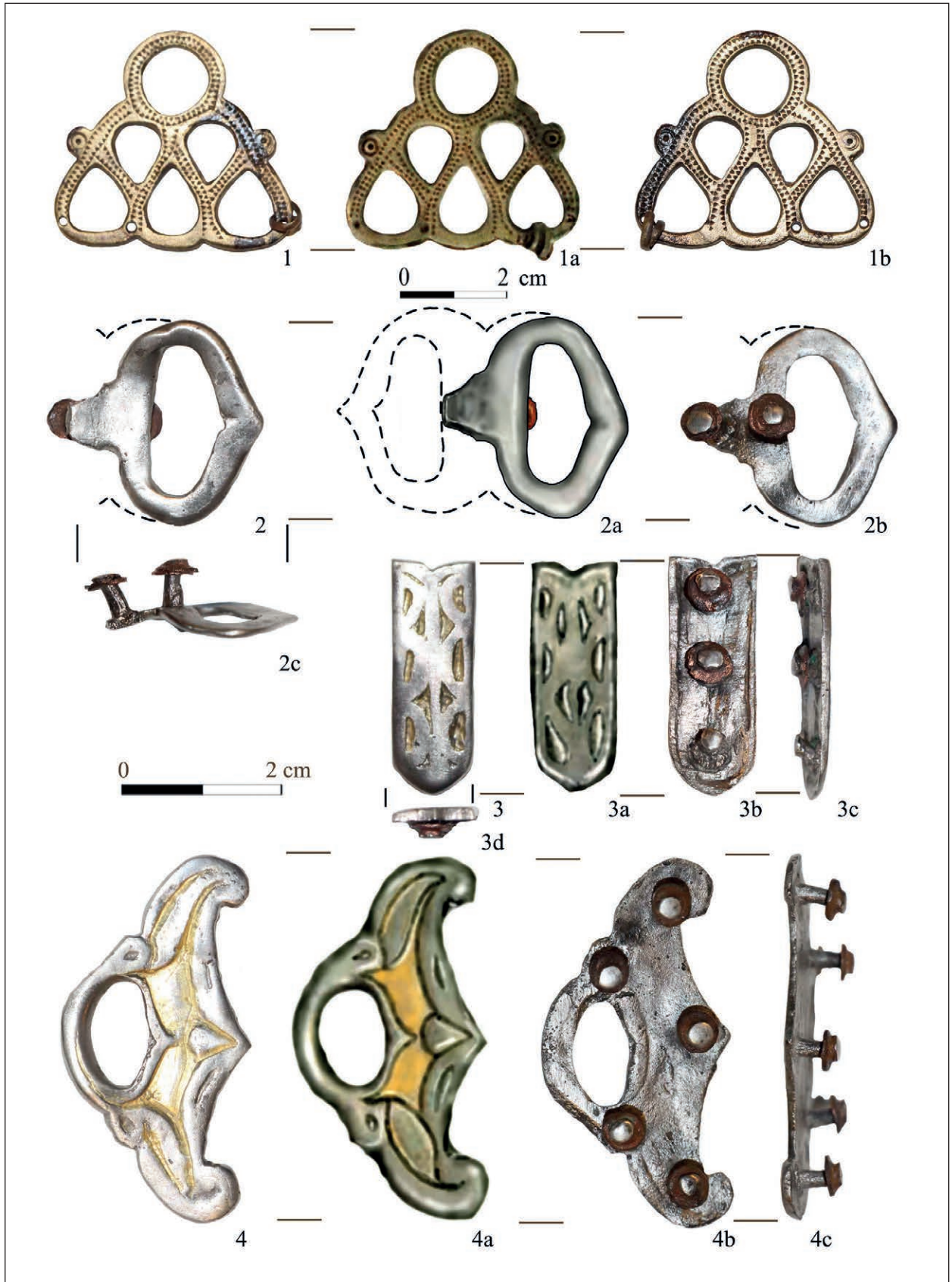

Рис. 5. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–4: Элементы крепления налучья
5. kép. A rovanci 5. sír. 1–4: A készenléti íjtartó tegez függesztőelemei

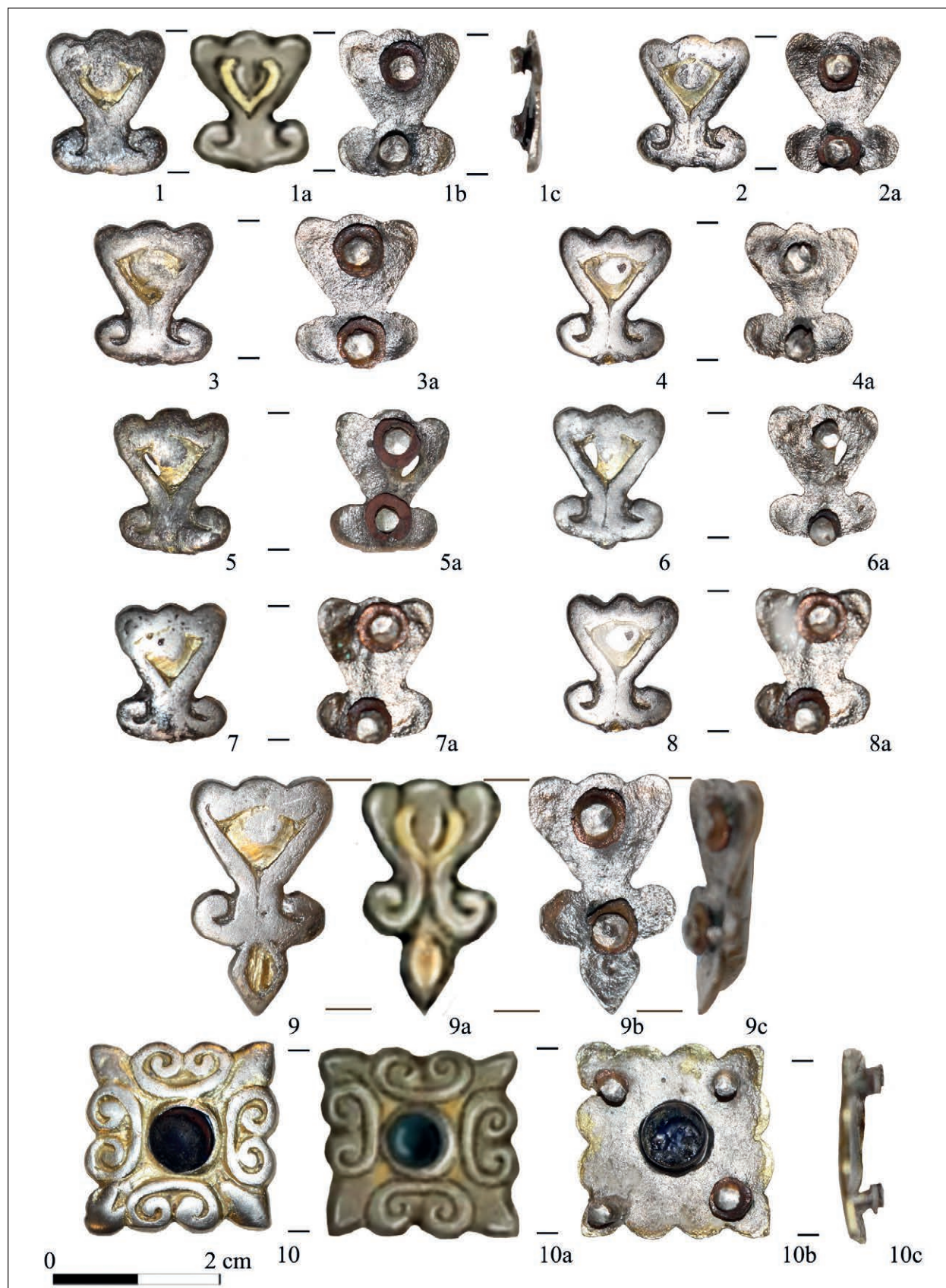

Рис. 6. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–8: Элементы декора налучья
6. кёр. A rovanci 5. sír. 1–8: A készenléti íjtartó tegezт díszító veretek

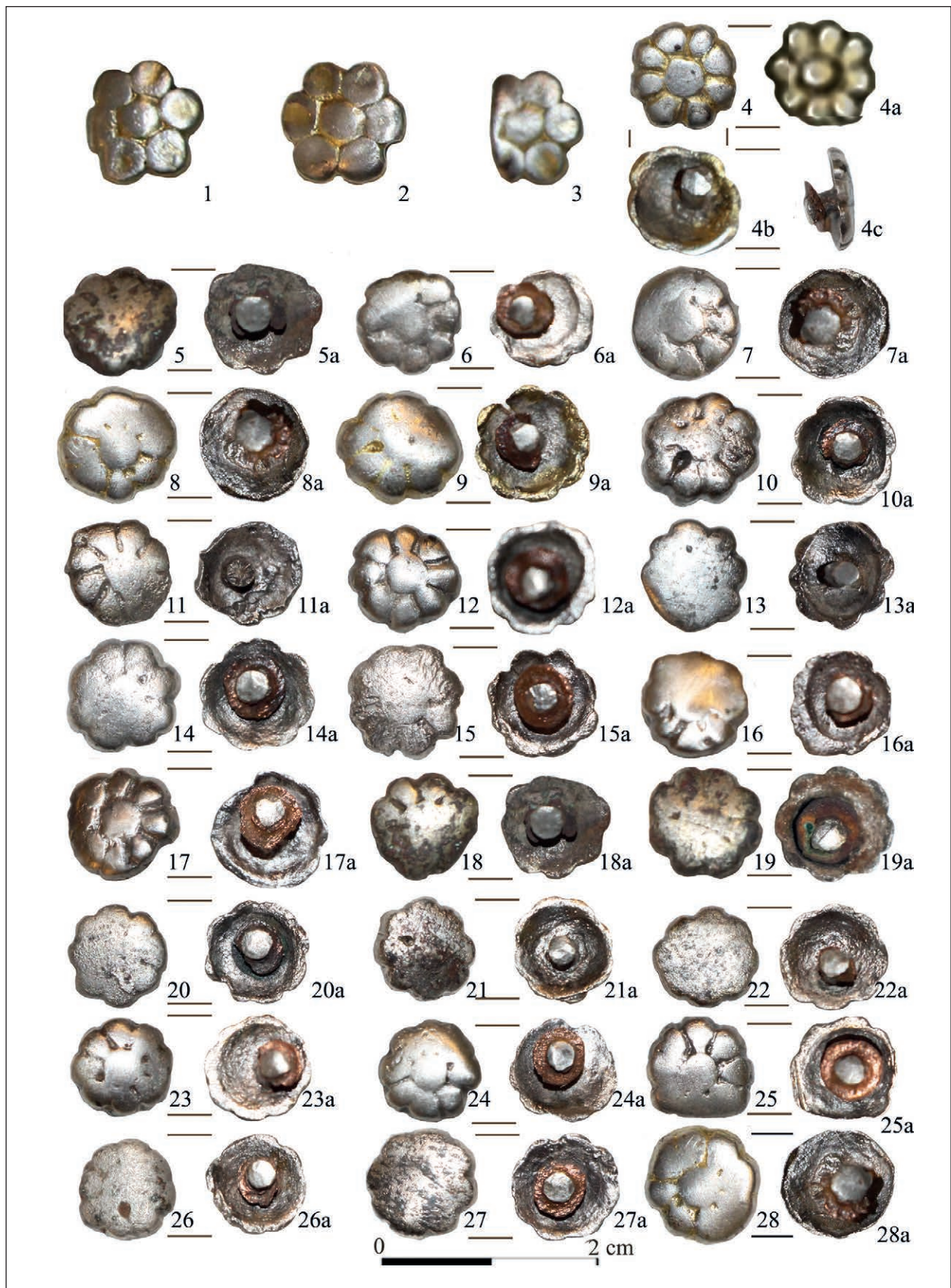

Рис. 7. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–28: Элементы декора налучья
7. kép. A rovanci 5. sír. 1–28: A készenléti ijtartó tegezt díszítő veretek

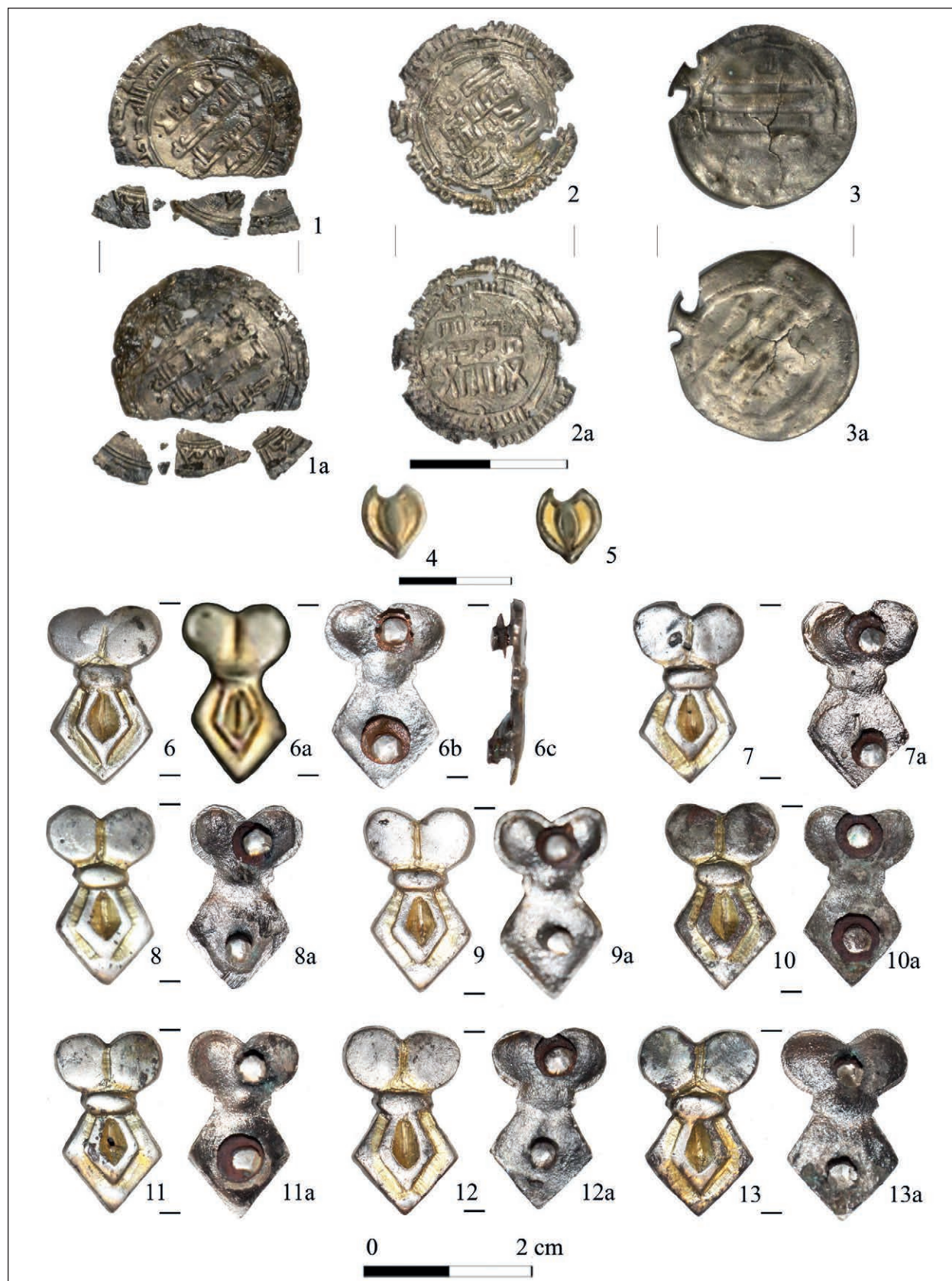

Рис. 8. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–3: Дирхемы в качестве шейного украшения; 4–14: Элементы декора надулья

8. kép. A rovanci 5. sír. 1–3: Nyakékként viselt dirhemek; 4–14: A készületi íjtartó tegezt díszítő veretek

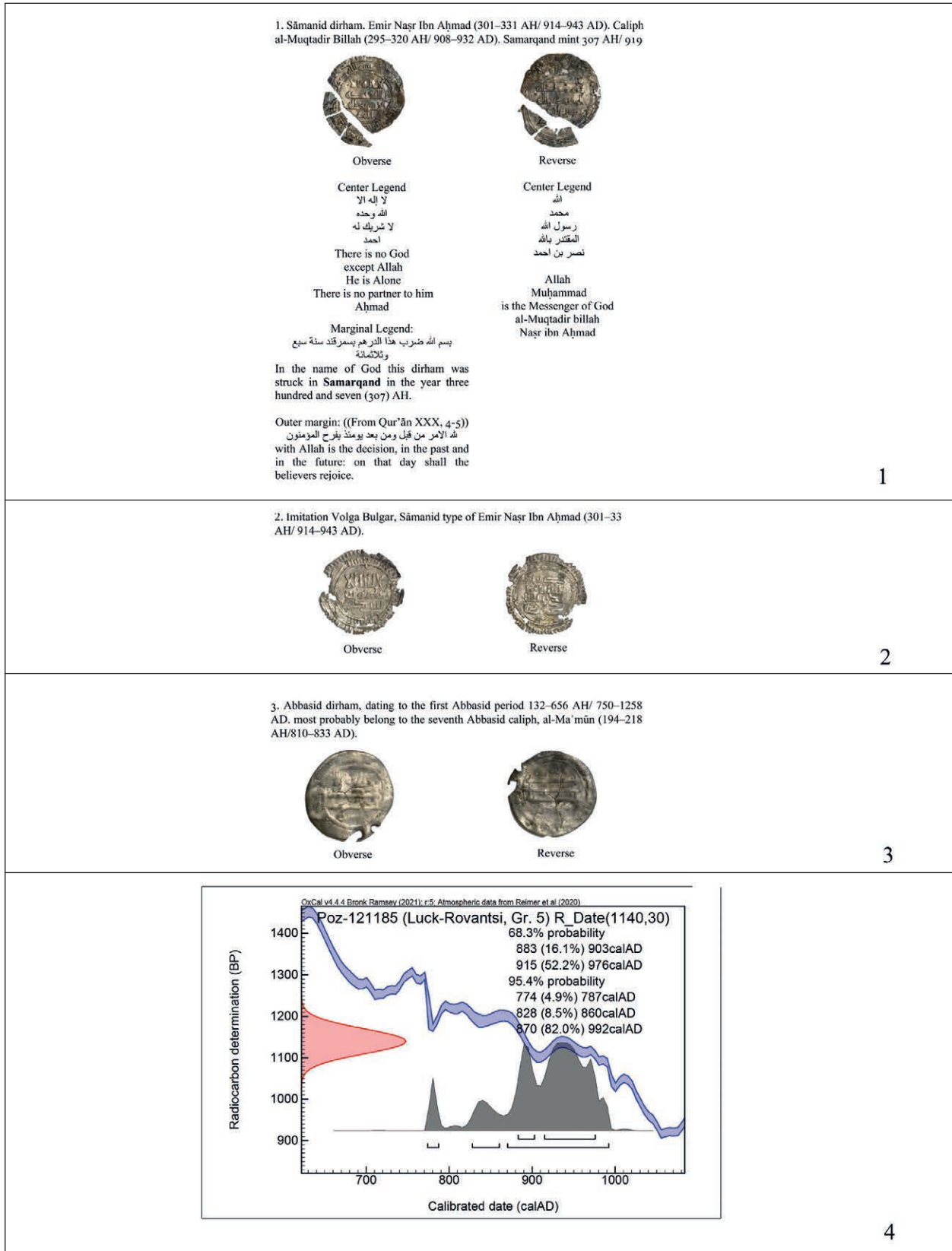

Рис. 9. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. 1–3: Определения дирхемов (по Сулейман Аль Халаби);
4: Калиброванная ¹⁴C дата погребения 5 могильника в с. Рованцы
9. kép. A rovanci 5. sír. 1–3: A nyakékként viselt dirhemek meghatározása (Szulejman Al Halabi nyomán);
4: A rovanci 5. sír kalibrált ¹⁴C kormeghatározása

рия стала более благоприятной для проживания, что нашло отражение в формировании ярких культур эпох неолита и энеолита, а также бронзового и раннего железного века.

В раннем средневековье в регионе фиксируется резкий демографический скачок и более динамично развивается экономика, что нашло отражение в материальной культуре. Пиковым в этом отношении стал X в., на что указывает активное развитие соседних земель и необходимость реагировать на эти изменения со стороны людей, проживающих в долине р. Стырь. Кроме экономического роста, в это время фиксируется процесс включения данных земель в сферу влияния киевских правителей, что особенно заметно в период княжения Ольги и Владимира Святославовича. Более того, последний вообще коренным образом перекроил всю политическую карту расположенного на запад от Руси региона, сначала в 981 г. захватив червенские (укрепленные) города, а десятилетием позже, в 992 г., расширив свою власть на белых хорватов бассейна р. Прут и р. Днестр. На этом фоне, по некоторым предположениям, несколько ранее данных событий, произошло перемещение значительной группы кочевников, которые, судя по оставленным имикладам, были подвержены нападению со стороны киевского князя, с территории степи в Верхнее Поднестровье. Возможно, именно эта группа, состоявшаяся в значительной мере из спасшихся от погрома вооружённых мужчин, перешла через Карпатские перевалы в последних десятилетиях X в.

В результате стремительного развития славянского населения на рубеже X–XI вв. у р. Стырь возникло городище, ставшее основой формирования исторического ареала Луческа. Постройка укреплений была возможна лишь при наличии соответствующего ресурса, в первую очередь значительного числа жителей близлежащих неукреплённых поселений. Одним из районов их наиболее плотного проживания была зона с. Рованцы. Расположено оно непосредственно около исторического центра г. Луцка, на холмах надпойменной террасы р. Стырь. От собственно городской застройки с. Рованцы отделено руслом реки и широкой болотистой поймой размерами 2 × 0,6 км, издавна исполь-

A LELŐHELY FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE

Ilyen körülmények között minden egyes újonnan feltárt lelőhely különös figyelmet érdemel a régészekről, mert új információval bővíti a kérdéskörhöz kapcsolódó, jelentős méretű adatbázist. Ez különösen a nomádok azon lelőhelyeire vonatkozik, amelyek számukra kedvezőtlen adottságú területen található. Földrajzi és éghajlati tulajdonságait tekintve a Sztir folyó völgye is ilyen területnek számít.

A LELŐHELY RÉGÉSZETI KÖRNYEZETE

A régészeti kutatások tükrében a mai Luck város környéke későn, csak a felső paleolitikum korában kezdett el benépesülni. Ez a viszonylag kései időpont azzal magyarázható, hogy a területet mocsaras volt és sűrű növényzet fedte, ami nagyban megnehezítette az embercsoportok mozgását és egyben megtelepedését is. A helyzet a termelő gazdálkodásra történő átállással változott meg jelentősen. A földművelés következtében a terület sokkal lakhatóbbá vált, ennek eredményeként pedig a neolitikumban, a kőrézkorban, valamint a bronz- és a korai vaskorban egész sor jellegzetes, helyi kultúra jött létre.

A kora középkorban jól észlelhető demográfiai ugrás következett be a térségben. Ez a helyi gazdaság fellendülését vonta maga után, ami az anyagi kultúra változásában is nyomon követhető. A fejlődés egyik csúcspontja a 10. századra tehető, amikor a környező területek gyors ütemű fejlődésének következtében a Sztir folyó völgyének lakossága is szükségszerűen reagált a változásokra. A korszak gazdasági fejlődésén kívül nyomon követhető a kijevi uralkodók hatáskörének kiterjedése a területre, különösen Olga fejedelemasszony és Vlagyimir Szvjatoszlavovics (I. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem) uralkodása idején. Sőt, utóbbi gyökeresen megváltoztatta a Rusztól nyugatra elterülő térség politikai térképét. Először 981-ben elfoglalta a Cserven környéki (erődített) városok csoportját, majd egy évtizeddel később, 992-ben kiterjesztette hatalmát a Prut és a Dnyeszter völgyében élő fehér horvátokra. Ennek fényében egyes elképzelések szerint – az említett eseményeket kissé megelőzve – egy jelentős létszámú nomád csoport költözött a sztyeppről a Dnyeszter felső folyásvidékére. Ezt a csoportot az általa hátrahagyott kincsleletek alapján a kijevi nagyfejedelem hadai támadták. Lehetséges, hogy éppen ez, a túlnyomó többségében megmenekült fegy-

зовавшейся как сезонное пастбище. Выгодное местонахождение, близость к водному пути, высокая урожайность почвы и появление городища в Луцке способствовали дальнейшему активному заселению этой местности. Древности на территории Рованцов входили в микрорегион средневекового Луческа и были его важным элементом, поскольку могли удовлетворять нужды города в продовольственных товарах.

На территории села на сегодняшний день известно 11 памятников археологии различных периодов, из которых шесть относятся к X в. Первый из них находится в урочище «Гнидавська Гирка» на восточной окраине с. Рованцы. Памятник расположен на левом высоком берегу р. Стырь на верхней части ул. Потебни, вырытой в высоком береговом обрыве. Это многослойное поселение периодов позднего палеолита, неолита, энеолита, бронзы, раннего железного века, а также раннеславянского и древнерусского времени. Работы на нём проводили Я. Фицке, М. Матвиенко, М. Кучера, М. Кучинко, Г. Охрименко, В. Шкоропад и А. Златогорский. Памятник активно исследовался в период 2002–2011 гг. постоянной Рованцовской спасательной экспедицией. В ходе работ выявлены значительные материалы различных эпох, а также исследованы жилища, хозяйственные ямы, сооружения и печи за пределами жилых комплексов периода X–XIII вв. Общая вскрытая площадь составила почти 2000 кв. м. Среди обнаруженных материалов доминируют фрагменты гончарной посуды, изготовленной на гончарном круге (значительная часть посуды орнаментирована), бытовые вещи и металлические украшения (Кучинко–Златогорский 2010; Ткач–Байок 2012, 476–484; Златогорский–Вашета 2012, 180–181).

Ещё один памятник зафиксирован на территории урочища «Четвёртый сенокос», расположенного в северо-западной части села на левом берегу р. Стырь, в 0,3 км южнее железной дороги (сейчас территория с. Боратин). Многослойный памятник включает могильники волыно-люблинской и лужицкой культур, а также остатки вельбарского поселения и древнерусского селища (последнее имеет размеры приблизительно 50 × 200 м). В 1985–1990 и 2009 гг. здесь проводились раскопки (В. Ива-

верес férfiakból álló csoport kelhetett át a Kárpátokon a 10. század utolsó évtizedeiben.

А славя lakosság gyors ütemű fejlődésének eredményeként a 10–11. század fordulóján a Sztir folyónál megépített fa-föld szerkezetű erődítmény szolgált kiindulópontként Luck (a középkori Lucseszk) történelmi régiójának kialakulásához. Az erődítmények megépítése csak megfelelő erőforrások, elsősorban a környező, nem erődített települések lakosságának jelentős mértékű bevonásával volt lehetséges. Az egyik legsűrűbben lakott terület a mai Rovanci település térsége volt. Rovanci közvetlenül Luck történelmi központja közelében helyezkedik el, a Sztir folyó árterületen kívül eső dombos teraszán. A települést a város épületeitől a folyó medre és egy széles, mocsaras, 2 × 0,6 km nagyságú árterület választja el, amelyet régóta szezonális legelőként használnak. A kedvező elhelyezkedés, a vízi útvonal közelsége, a termékeny talaj és a védelmet biztosító lucki erőd megépítése kedvezett a térség további aktív benépesülésének. A Rovanci területén található lelőhelyek a középkori lucseszki mikrorégió fontos részét képezték, elsősorban az erőd élelmiszer-ellátását biztosították.

A település területén jelenleg tizenegy, különböző időszakhoz tartozó régészeti lelőhely ismert, közülük hat keltezhető a 10. századra. Az egyik, egy telep a Hnidavszka Hirka nevű dülő területén található, Rovanci keleti szélén. Ez a lelőhely a Sztir folyó bal oldali magaspártján, a Potebnyi utca felső részén fekszik. A több időszakot felölelő telepen a késő paleolitikum, a neolitikum, a kőrézkor, a bronzkor, a kora vaskor, valamint a korai szláv és a rusz korszak is jelen van. A lelőhelyen Ja. Ficke, M. Matvijenko, M. Kucsera, M. Kucsinko, G. Ohrimenko, V. Skoropad és A. Zlatogorszkij végzett ásatásokat. 2002–2011 között a folyamatosan működő rovanci leletmentő expedíció kutatta a telepet. A munkálatok során jelentős, vegyes korú leletanyag került elő. A kutatók többek között 10–13. századi lakóházakat, gödröket, melléképületeket és házakon kívül épített kemencéket tártak fel. A teljes feltárt terület közel 2000 négyzetméter. A tárgyi leletek között a korongolt edénytöredékek (jelentős hányaduk különböző mintával díszített), a használati tárgyak és a fém ékszerek dominálnak (Kucsinko–Zlatogorszkij 2010; Tkač–Bajuk 2012, 476–484; Zlatogorszkij–Vašeta 2012, 180–181).

Egy másik lelőhely a Csetvertij színokisz nevű dülő területén, a Sztir folyó bal partján, a település

новский, В. Шкоропад, М. Кучинко, В. Опрыск, Д. Павлив, А. Златогорский), в ходе которых выявлены две землянки, квадратной в плане формы, три хозяйственных ямы X в. и массовый керамический материал этого времени (Кучинко–Златогорский 2010).

Селище X–XI вв. известно и в 0,2 км от вышеупомянутого памятника, также на высоком берегу р. Стырь. Открыто оно во время разведок львовскими археологами: В. Опрыском и Д. Павликом в 1989 г. (Кучинко–Златогорский 2010).

Активно исследовалось и поселение X–XI вв. на юго-восточной окраине Луцка на берегу р. Жидувка, на территории завода «Кромберг и Шуберт». В ходе археологических раскопок 2005 г. (В. Шкоропад, С. Панышко) была вскрыта площадь 1188 кв. м, где обнаружено семь объектов. Полученный материал представлен фрагментами гончарной посуды, среди которой особо выделяются экземпляры с клеймами на днищах в виде креста (Шкоропад–Панышко 2009, 83–103; БАЮК 2010, 123–129).

Представляет интерес и поселение X–XIII вв. на левом берегу р. Стырь на пойме. Памятник находится между руслом реки и надпойменной террасой, в болотистой низине, в районе которой предположительно проходила дорога в направлении Дубно. Поселение исследовалось между 1980-ми и 2010-ми гг.

На сегодняшний день можно констатировать значительную плотность населения в районе с. Рованцы в X в. Соответственно, этот процесс нашёл отражение и в появлении целого ряда погребальных памятников этого времени. Два средневековых захоронения, находящиеся на краю огромного кладбища нового времени, были обнаружены в полевом сезоне 2014 г. Расположен могильник на западной окраине села, на высокой надпойменной террасе р. Стырь (высота площадки над поймой достигала 10–12 м). Основные исследования проводились на северных склонах холма.

ОПИСАНИЕ РАСКОПОК И НАХОДОК

Причиной для начала раскопок послужило обнаружение человеческих останков собственником

эсзакныугати перемэн талáлхатó, а васúттóл 0,3 кило-мэтерныре дэltre (кóзигазгатáсилáг желенлег Боратин телепúлэсшез тартóзик). А тóбб кóрсзакот ис магáбан фоглалó лелóхелыен а volини-лублини эс а lausитзи култúра теметóи, валáминт а wielbarki култúра эс а русзок эгý-эгý телепúлэсэнек марадвáныаи мултáхатóак кú, утóбби терúlete 50 × 200 м. А 1985–1990 кóзóтт эс 2009-бен итт фолытáттот áсáтáсok сорáн (V. Ivanovszkij, V. Skoropad, M. Kucsinko, V. Opriszcz, D. Pavliv, A. Zlatogorszkij) két földbe mélyített, téglalap alaprajzú házат, эс három 10. századi gödröt tártak fel, валáминт jelentős mennyiségű kerámiaanyag is napvilágra került ugyanebből а korszakból (KUCSINKO–ZLATOGORSZKIJ 2010).

Az imént említett lelőhelytől 0,2 km-re, ugyancsak а Sztir magaspartján эгý 10–11. századi település талáлхатó, amelyet két lvivi régész, V. Opriszcz эс D. Pavliv талáлт meg эгý terepbejárás сорáн 1989-бен (KUCSINKO–ZLATOGORSZKIJ 2010).

Azt а 10–11. századi telepet is aktívan kutatták, amely Luck délkeleti peremén, а Zsiduvka folyó partján, а Kromberg & Schubert (Кромберг и Шуберт) gyár területén талáлхатó. А 2005-ös áсáтáсok сорáн (V. Skoropad, Sz. Panisko) 1188 négyzetméter területet tártak fel, эс összesen hét objektum került elő. А leletanyag elsősorban korongolt kerámia edénytöredékekből áll, amelyek között kiemelt figyelmet érdemelnek а kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott példányok (SKOROPAD–PANISKO 2009, 83–103; БАЮК 2010, 123–129).

Érdekes а Sztir folyó bal partján, аз árterületen belül feltárt 10–13. századi telep is. А lelőhely а folyó medre эс аз ártéren kívül eső dombos terasz között, эгý mocsaras lapályon талáлхатó, ahol feltehetően а Dubno város irányába vezető út haladt. А telepet аз 1980-as эс 2010-es évek között kutatták.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Rovanci környékén а 10. században igencsak nagy volt а népsűrűség. Ez а folyamat természetesen аз ehhez а korszakhoz köthető temetők számának megnövekedésében is megnyilvánult. А 2014-es áсáтáси szezonban эгý nagy kiterjedésű újkori temető szélén két középkori sír került elő. А temető Rovanci nyugati peremén, а Sztir folyó magas, ártér feletti teraszán helyezkedett el (аз ártér feletti terület magassága elérte а 10–12 métert). А kutatások főleg а magaslat északi lejtőjén folytak.

одного из соседних земельных участков во время ландшафтных работ. К началу исследований весь верхний слой грунта был снесён трактором на глубину до 2 м. Участок находился в 0,3 км на юго-восток от церкви св. Пантелеймона и в 0,48 км на юго-запад от местной школы (рис. 1–2). Наиболее близко к памятнику было расположено многослойное поселение в урочище «Гнидавська Гирка» (Златогорський–ВЕРБА 2015).

В ходе исследований был вырыт шурф размерами 8 × 8 м (вскрытая площадь составляла 64 кв. м). Стратиграфия почвы шурфа: 0–0,1 м – задернованный суглинок; 0,1–1 м – суглинок с вкраплениями глины, который подстилает материковая глина. Среди выявленных объектов находились сооружение X–XI вв. с печью (размеры сохранившейся части 1,25 × 1,5 м) и 40 одновременных захоронений. Большинство из них не содержали инвентаря или включали вещи XVIII–XIX вв. Всего две могилы определены как раннесредневековые.

Погребение № 5 находилось в западной части шурфа. В плане оно представляет врезанную в материк на 0,3 м прямоугольную яму с закругленными краями (рис. 3–4). Костяк мужчины 35–45 лет лежал на спине, с вытянутыми руками вдоль тела. Лицо ориентировано в восточном направлении с незначительным отклонением на север. В 0,2 м над ногами погребённого обнаружено частичное конское захоронение.

Инвентарь захоронения (рис. 4) состоял из элементов крепления и декора *налучья* (реконструировано) (всего 52 предмета, см. рис. 5–8), находящихся в области талии, и трёх монет в области шеи, каждая из которых имела по два небольших отверстия (рис. 8. 1–3).

Элементы крепления *налучья* представлены фрагментом *ременного зажима*, *наконечником*, *накладкой для подвешивания*, и, возможно, двух каплевидных *накладок на отверстия* (рис. 5–9; рис. 8. 4–5; рис. 12. 2). Сохранившаяся часть зажима для крепления *налучья* к поясу позволяет говорить о его симметричности и определить изначальную восьмёрковидную форму предмета. На нём фиксируются следы потёртости от ремня. Изготовлен из серебра, реконструированные размеры: 2,4 × 3,7 см (рис. 5. 2). Ближайшие аналогии известны на территории как Украины,

AZ ÁSATÁS ÉS A LELETEK LEÍRÁSA

Az ásatás azért kezdődhetett meg, mert az egyik szomszédos földterület tulajdonosa tereprendezés során emberi maradványokat talált. A feltárás kezdetéig a felső talajréteget 2 méter mélységben kotrógéppel eltávolították. A feltárt terület a Szent Pantaleon templomtól 0,3 km-re délkeletre, a helyi iskolától pedig 0,48 km-re délnyugatra feküdt (1–2. kép). A legközelebbi lelőhely a Hnidavszka Hirka nevű dülő területén feltárt település, amely több időszakot is felölel (ZLATOGORSZKIJ–VERBA 2015).

A régészek egy 8 × 8 m alapterületű ásatási szelvényt nyitottak (a feltárt terület összesen 64 négyzetméter). A szelvény talajának rétegződése: 0–0,1 m – gyepes vályogréteg; 0,1–1 m – vályogréteg agyagos zárványokkal, alatta agyagos altalaj. A feltárt objektumok között található egy 10–11. századi, kemencével ellátott épület (a megmaradt rész méretei: 1,25 × 1,5 m), valamint 40 különböző korú sír. Többségük vagy melléklet nélküli, vagy csak 18–19. századi tárgyak kerültek elő belőlük. Mindössze két temetkezést lehetett a kora középkorra keltezni.

Az 5. számú temetkezés a szelvény nyugati részén helyezkedett el. A lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sírgödört 0,3 m-re mélyítették az altalajba (3–4. kép). A 35–45 éves férfi csontváza háton feküdt, karjai pedig a teste mellett voltak párhuzamosan kinyújtva. A sír nyugat–keleti tájolású, minimális eltéréssel észak felé. Az elhunyt lábai felett 0,2 méterrel egy részleges lovastemetkezés került elő.

A sírmelléklet (4. kép) egy (rekonstruált) *készenléti ijtegez* függesztő- és díszítőelemeiből állt (összesen 52 tárgy, ld. 5–8. kép), amelyek deréktájon feküdtek. Ezenkívül a nyak közelében három pénzérme is előkerült, amelyek mindegyikét két helyen átfúrták (8. kép 1–3).

A tegez függesztőelemei: egy *szíjszorító töredéke*, egy *szíjvég*, egy *függesztőveret*, valamint feltehetően két csepp alakú *'lyukvédő' veret* (5–9. kép; 8. kép 4–5; 12. kép 2). A tegezt az övhöz rögzítő szíjszorító megmaradt része alapján a tárgy eredetileg szimmetrikus, nyolcas alakú lehetett. Jól megfigyelhetőek rajta a szíj okozta kopásnyomok. Ezüstből készült. Rekonstruált méretei: 2,4 × 3,7 cm (5. kép 2). Legközelebbi párhuzamai Ukrajna és Magyarország területéről is ismertek (13. kép 1–5). Hasonló szíjszorítók kerültek elő a legtöbb készenléti ijtegezes

так и Венгрии (рис. 13. 1–5). Подобные зажимы присутствовали почти во всех погребениях с налучьями X в. в Карпатском бассейне, и предназначались для их крепления к поясу. Кроме Карпатского бассейна, подобные находки известны на Северо-Востоке Болгарии (рис. 14. 1–4), где они датируются IX–X вв. Известны такие экземпляры и на памятниках сротскинской культуры в Южной Сибири (рис. 13. 6–7; рис. 14. 5–8).

Относительно близкие аналогии к двум каплевидным серебряным *накладкам* с полукруглой выемкой на одной стороне (рис. 8. 4–5) известны из могильника Карош, но эти параллели отличаются тем, что на них отсутствует полукруглая выемка (конструкция «защиты отверстия»). В этом случае, хотя исследователь поместил накладки на колчан при его реконструкции его внешнего вида (RÉVÉSZ 1996, 154. tábla), нам кажется более вероятным, что они украшали ремень для подвешивания налучья, вместе с небольшим наконечником (рис. 12. 2).

Серебряный *наконечник* (рис. 5. 3) ремня для подвешивания налучья (рис. 12. 2). Длина: 3 см; ширина: 1,1 см. На лицевой стороне изделие орнаментировано полосой по центру и расположенной с двух сторон от неё чередой полукругов. С обратной стороны находятся три заклёпки. Относится к одному из наиболее распространённых типов наконечников; полная аналогия ему известна на могильнике Карош в Венгрии. Л. Ревес карошский экземпляр определил как элемент комплекта поясной гарнитуры, но в Рованцах, вероятно, этот наконечник располагался на ремне для подвешивания налучья, так как никаких других находок, связанных с поясом, в этом погребении не было. Погребение из с. Рованцы может быть решающим в этом отношении, потому что в могилу было помещено только налучье, которое, по-видимому, имело единый набор накладок (рис. 4) (TÜRК ET AL. 2021 in print; TÜRК–ZÁGORHIDI 2021 in print).

Литая серебряная *накладка* (рис. 5. 4) для подвешивания колчана (рис. 12. 2). Фон стилизованного растительного орнамента позолочен, с обратной стороны имеется пять заклёпок для крепления. Высота: 4,5 см, ширина: 2,5 см. В коллекции из Рованцев в наибольшем коли-

Кárpát-medencei honfoglalás kori sírból, az íjтеgez övhöz való rögzítésére szolgáltak. A Kárpát-medencén kívül Északkelet-Bulgária 9–10. századi hagyatékából (14. kép 1–4), valamint a szrosztki kultúra dél-szibériai lelőhelyeiről (13. kép 6–7; 14. kép 5–8) is ismertek ehhez hasonló tárgyak.

A két csepp alakú, egyik oldalán félkör alakban bemélyedő *ezüstveret* (8. kép 4–5) viszonylag közeli párhuzamai a karosi temetőből ismertek, ezek a párhuzamok azonban annyiban különböznek, hogy hiányzik róluk a félkörös bemélyedés ('lyukvédő' funkció). Bár az ásató elhelyezte ezeket a vereteket a tegez rekonstrukcióján (RÉVÉSZ 1996, 154. tábla), számunkra azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy ezek a veretek, csakúgy, mint a kis szíjvég, a készenléti íjтеgez függesztőszíját díszítették (12. kép 2).

Ezüst *szíjvég* (5. kép 3) a tegezfüggesztő szíjról (12. kép 2). Hosszúsága 3 cm, szélessége 1,1 cm. A tárgy elülső oldalát egy középen futó sávval és tőle kétoldalt elhelyezkedő félkörívекkel díszítették. Hátoldalán három szegecs látható. Ez a lelet az egyik leggyakrabban előforduló szíjvégtípusok közé tartozik, egyik pontos párhuzama például a karosi temetőből került elő. Révész László a karosi példányt az öv részeként határozta meg, de a rovanci lelet esetében a szíjvég valószínűleg az íjтеgez függesztőszíján volt, ebben a temetkezésben ugyanis nem voltak övhöz tartozó további leletek. A rovanci sír tehát azért döntheti el ezt a kérdést, mivel ott csak az egységes veretkészlettel ellátott készenléti íjтеgez került a sírba (4. kép) (TÜRК ET AL. 2021 in print; TÜRК–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print).

Öntött *ezüst függesztőveret* (5. kép 4) a tegezfüggesztő szíjról (12. kép 2). A stilizált növényi minta háttere aranyozott, hátoldalán öt szegecs látható. Magassága 4,5 cm, szélessége 2,5 cm. A rovanci leletegyüttesben a legnagyobb számban előforduló tárgytípust a tagolt peremű apró veretek adják (6–8. kép). A készenléti íjтеgezt díszítő veretek sírban való elhelyezkedését sajnos csak részben dokumentálták (4. kép). A 10. századi íjтеgezek díszítményei azonban igencsak hasonló formában és elrendezés szerint fordulnak elő, így a formai párhuzamok alapján végül sikerült elméleti rekonstrukciót készítenünk (10. kép).

A középpontban egy áttört díszítésű, *négyzet alakú öntött ezüstveret* van (2,2 × 2,2 cm), amelyet üvegbetéttel láttak el (6. kép 10). Ezt a veretet négy szegeccsel erősítették hozzá az íjтеgezhez. A veret

честве представлены мелкие накладки с разделенными краями (рис. 6–8). К сожалению, расположение накладок, украшавших налучье в погребении, документировано лишь частично (рис. 4). Однако украшения налучьей X в. имеют довольно схожую форму и расположение, поэтому в настоящее время нам удалось предложить реконструкцию, основанную на параллелях по морфологии из других комплексов (рис. 10).

В центре композиции размещалась серебряная литая ажурная квадратная накладка (2,2 × 2,2 см) со стеклянной вставкой (рис. 6. 10), закреплявшаяся четырьмя заклепками. Накладка располагалась в центре украшаемой поверхности, и вокруг неё строилась вся композиция (рис. 10). То же самое можно наблюдать в хорошо задокументированном п. 11 могильника Карош III (RÉVÉSZ 1991, 31–50) (рис. 11; рис. 15–16). Впрочем, по нашему мнению, в погребении 2/1937 могильника Бодрогсердаhey (совр. Стреда над Бодрогом, Словакия) (NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009, 317–320; HORVÁTH 2019, 34; TÜRK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print) также были аналогично расположенные накладки. Центральную накладку окружали маленькие позолоченные серебряные накладки, которые можно разделить на четыре группы. На верхней части налучья (рис. 10) могло быть восемь *сердцевидных накладок*, прикрепленных к основанию ромба, которые имеют «лопастную» верхнюю часть (рис. 8. 7–14). Длина: 2,2 см.

Хотя точная аналогия им в настоящее время не известна в погребениях с налучьями, их детали в форме наконечника стрелы могут соответствовать более широким образцам из могильников Карош, Эперьешке и Бодрогсердаhey. Всего на поверхности налучья было обнаружено 28 литых серебряных позолоченных небольших розеток, в двух вариантах: с шестью или восемью лепестками, диаметром 1 см (рис. 7. 1–28). Непосредственно вокруг центральной накладки в виде круга (рис. 10) могли располагаться 9 позолоченных «юбочных» литых серебряных накладок (рис. 6. 1–9), размерами 1,8–3 см.

Параллели подобным налучьям сейчас известны и за пределами Карпатской котловины. Прекрасный пример алтайских параллелей VIII в. (сросткинская культура) известен из мо-

Рис. 10. Погребение 5 могильника в с. Рованцы. Реконструкция налучья Б. Загорхиди Циганя и А. Тюрка (рисунок Э. Амбруша)

10. kép. A rovanci 5. sírban feltárt készenléti íjtegez elméleti rekonstrukciója (rekonstrukció: Zágórhidi Czigány B. és Türk A., rajz: Ambrus E.)

a díszítendő felület központjában helyezkedett el, ehhez igazítva alakították ki a kompozíció többi részét (10. kép). Ugyanez figyelhető meg a jól dokumentált karosi III/11-es sír esetében (RÉVÉSZ 1991, 31–50) (11. kép; 15–16. kép), de véleményünk szerint a bodrogszerdahelyi 2/1937. sírban (NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009, 317–320; HORVÁTH 2019, 34; TÜRK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print) is hasonló volt a veretek elrendezése. A központi veretet kis méretű, aranyozott ezüstveretek vették körül, amelyek négy csoportba sorolhatók. Az íjtegez felső részében (10. kép) nyolc darab, rombusz alapra erősített szív alakú, felül karélyos veret (8. kép 7–14) lehetett. Hosszuk 2,2 cm.

Bár ezeknek a pontos párhuzamát a jelenleg ismert készenléti íjtegezes sírokban nem találjuk meg, nyílhegy alakban végződő alsó részük viszont megfeleltethető a szélesebb karosi, eperjeskei és bodrogszerdahelyi példányoknak. Az íjtegez teljes felületéről összesen 28 db kis méretű, aranyozással ellátott öntött ezüst rozetta került elő, méghozzá két

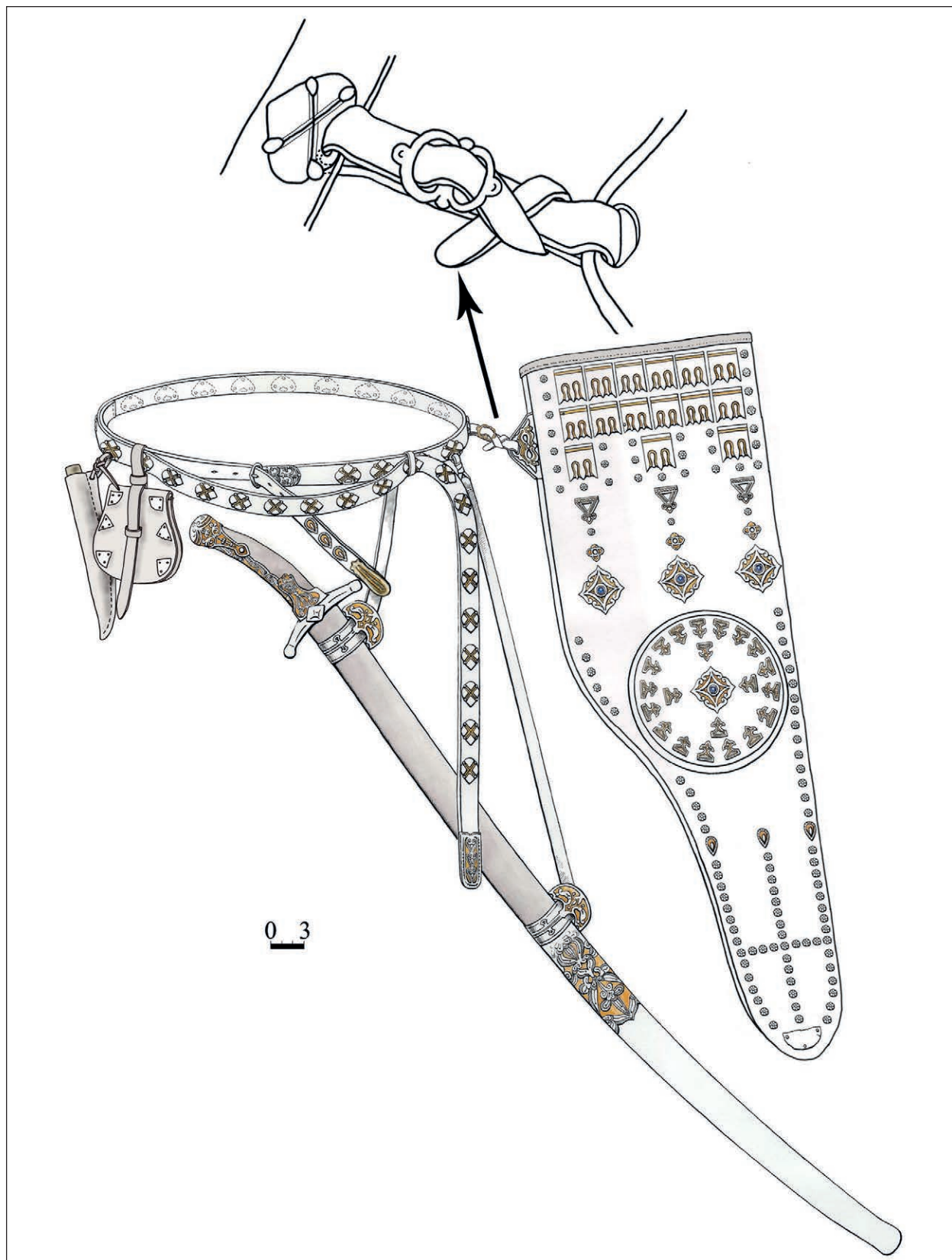

Рис. 11. Конструкция крепления налучья из п. 11 могильника Карош-Эперьешцэг III
(реконструкция О. В. Фёдорова с дополнением А. Штромаера)

11. kép. A Karos-eperjesszögi III/11. sírból származó készenléti íjtegez felfüggesztésének rekonstrukciója
(O. V. Fjodorov rajza Strohmayer Á. kiegészítésével)

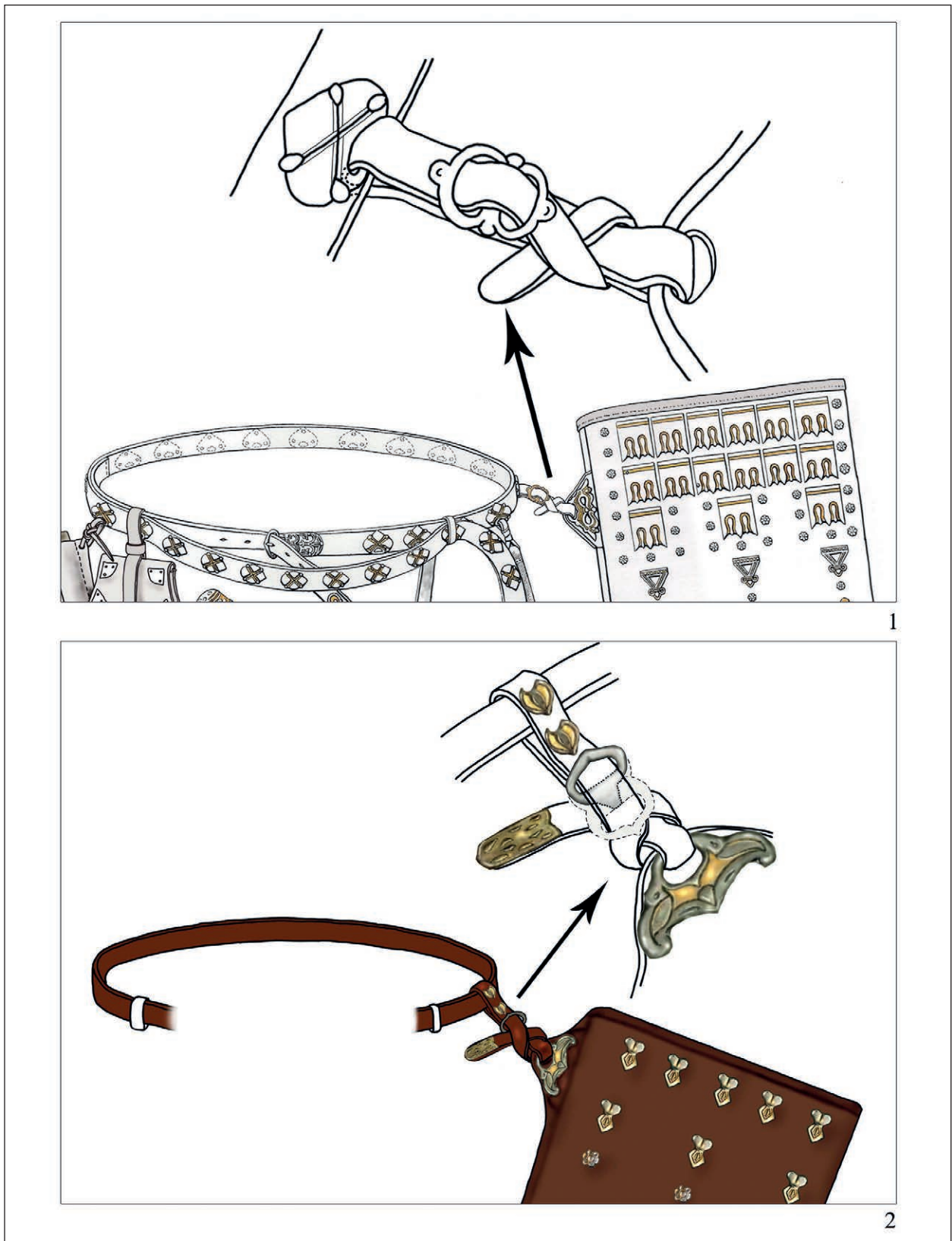

Рис. 12. Конструкция крепления налучья древневенгерского типа (X в.). 1: П. 11 могильника Карош-Эперьешсэг III; 2: П. 5 могильника в с. Рованцы.

12. kép. Korai magyar típusú (10. századi) készenléti íjtartó tegezек felfüggesztésének rekonstrukciója. 1: Karos-Eperjesszög III/11. sír; 2: Rovanci 5. sír

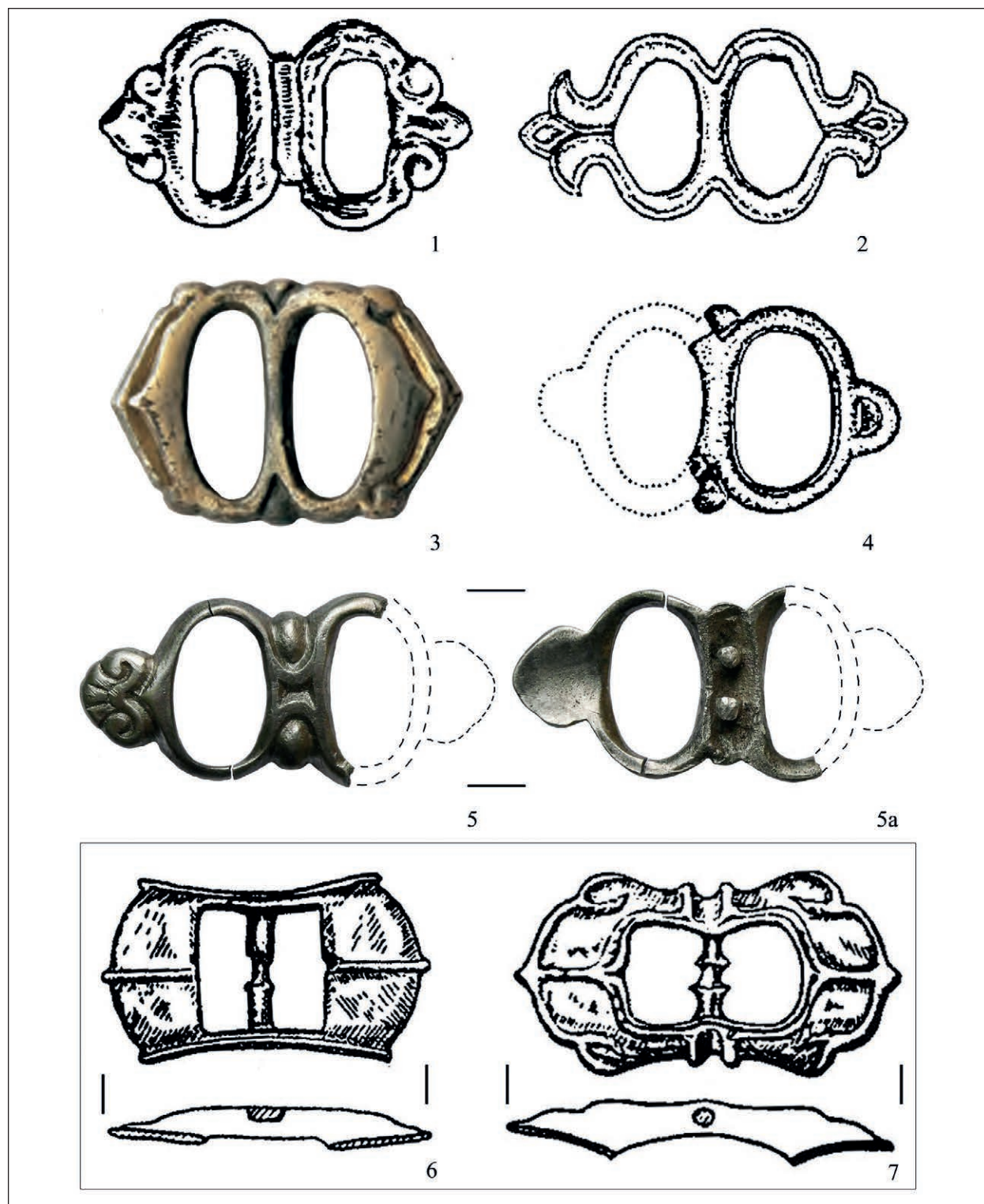

Рис. 13. Аналоги восьмеркообразного ремennого зажима из п. 5 могильника в с. Рованцы. 1: Эперьешке, п. 3 (Kiss 1922, 11. kép); 2: Карош-Эперьешсэг II, п. 52 (RÉVÉSZ 1996, 78. tábla); 3: Бодрогсердахеу, п. 2/1937 (NEVIZÁNSKY-KOŠTA 2009, Tab. XVI); 4: Карош-Эперьешсэг III, п. 11 (RÉVÉSZ 1996, 120); 5: Вишеград-Варкерт, случайная находка; 6–7: Восьмеркообразные пряжки сроссткнской культуры (по Могильников 2002, рис. 209)

13. kép: A rovanci 5. sírből származó nyolcas alakú szíjszorító párhuzamai. 1: Eperjeske 3. sír (Kiss 1922, 11. kép); 2: Karos-Eperjesszög II/52. sír (RÉVÉSZ 1996, 78. tábla); 3: Bodrogszerdahely 2/1937. sír (NEVIZÁNSKY-KOŠTA 2009, Tab. XVI); 4: Karos-Eperjesszög III/11. sír (RÉVÉSZ 1996, 120); 5: Visegrád-Várkert, szórványlelet; 6–7: Kettős csatok a szrosztki kultúra hagyatékából (MOGILNYIKOV 2002, рис. 209 nyomán)

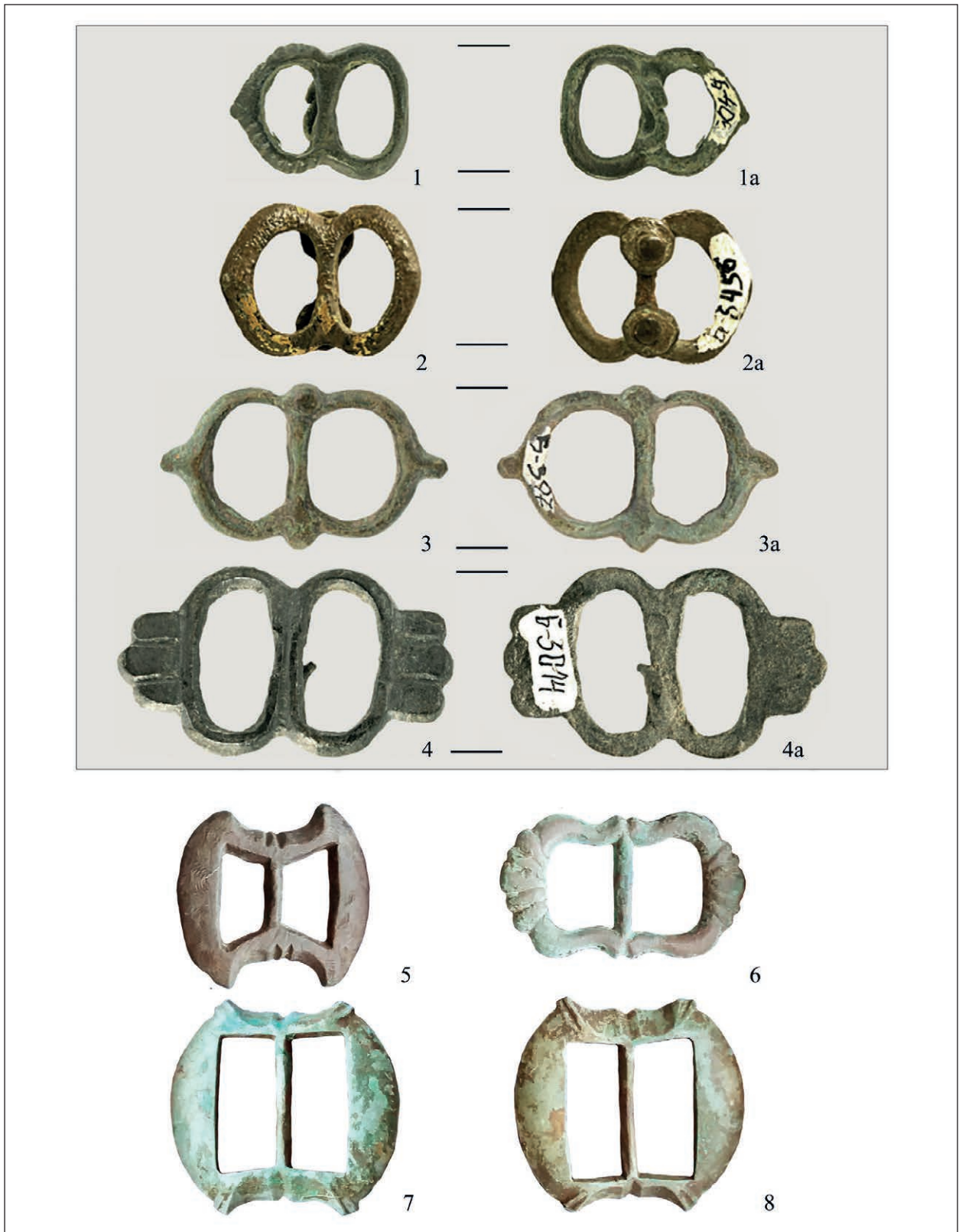

Рис. 14. Аналогии ремённому зажиму из п. 5 могильника в с. Рованцы. 1–4: Северо-восточная Болгария, случайные находки (TÜRK ET AL. 2021, 190–191); 5–8: Случайные находки (сросткинская культура), Тобольск (Коллекция православной церкви) (фото А. Адамова)

14. kép. A rovanci 5. sírból származó szíjszorító párhuzamai. 1–4: Szórványéletek Északkelet-Bulgáriából (TÜRK ET AL. 2021, 190–191); 5–8: A szrosztki kultúrához tartozó szórványéletek a tobolszki Ortodox Egyházi Gyűjteményből (fotó: A. Adamov)

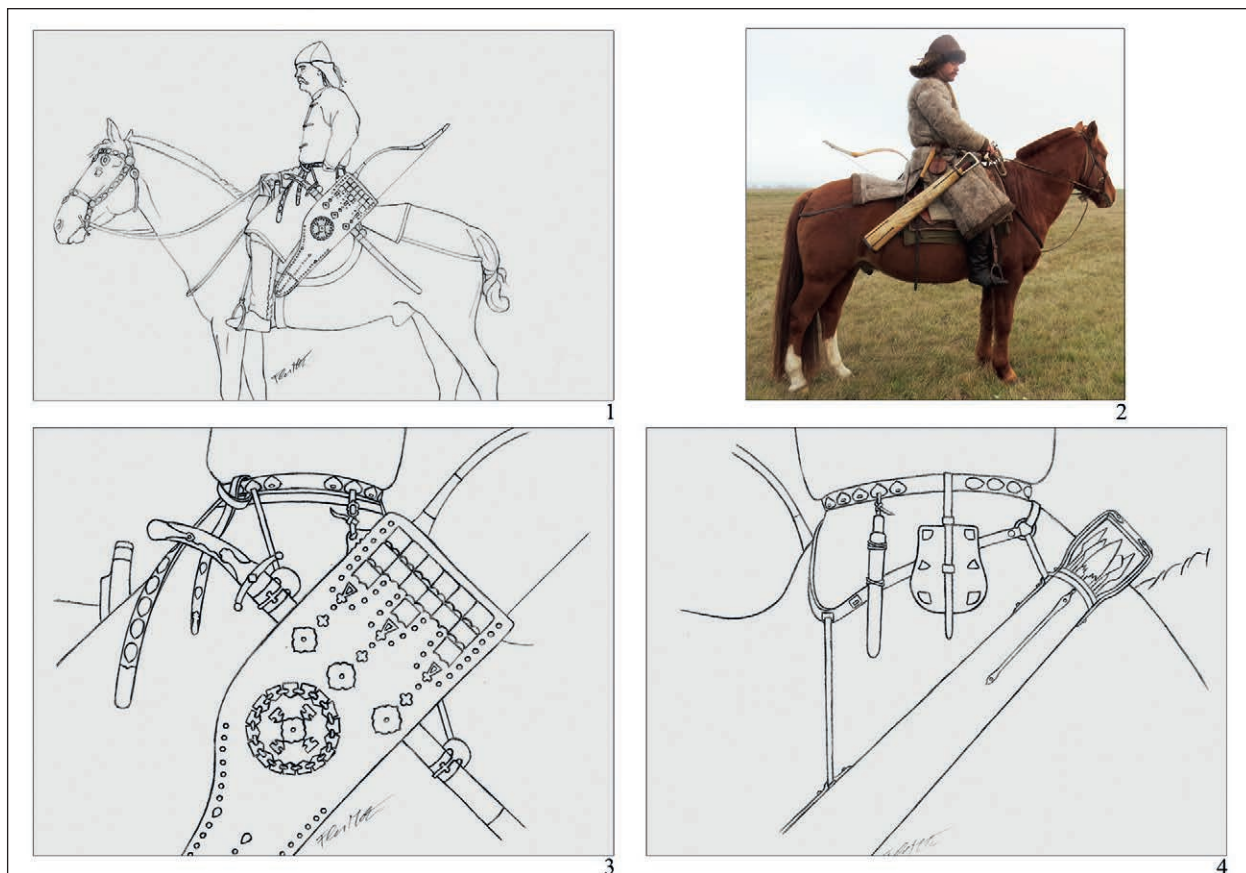

Рис. 15. 1–4: Реконструкция ношения предметов из п. 11 могильника Карош-Эперьешсэг III на основе археологических находок и экспериментального изучения (фото и рисунки М. Флеша)

15. kép. 1–4: A Karos-eperjesszögi III/11. sírból származó tárgyak viseleti rekonstrukciója régészeti leletek és kísérleti régészeti tapasztalatok alapján (rajz és fotó: Fleisch M.)

гильника Каракаба I, из кургана № 11 (рис. 17), (Алтынбеков–Досаева 2016, 424–428). В последние годы А. Илеш-Муска предположила, что типы накладок, принадлежавшие налучьям, также можно найти на хорошо известном памятнике викингов Бирка (ILÉS-MUSZKA 2019, 77–185). Появление этих предметов «венгерского типа» в Северной и Северо-Восточной Европе ставит ряд дополнительных вопросов, а исторические отношения между двумя регионами требуют дальнейшего углубленного анализа.

Фрагмент держателя цепи фибулы северного типа в форме черепахи входил в состав погребального инвентаря в качестве отдельной находки (рис. 5. 1). Украшение выполнено из бронзы, имеет почти треугольную форму, тулово ажурное, завершается сверху правильной круглой формой. Его основание имеет ширину 4,4 см и высоту 4,2 см. В нижней части держателя цепи есть три ажурных листовидных отверстия

вáltakban (hat- és nyolcszirmú). Átmérőjük 1 cm (7. kép 1–28). A 9 db, aranyozással díszített öntött ezüst 'szoknyás' veret (6. kép 1–9) közvetlenül a központi veret körül, kör alakban (10. kép) helyezkedhetett el. Méretük: 1,8–3 cm.

Ehhez hasonló íjtegezek jelenleg már a Kárpát-medencén kívül is ismertek. A 8. századi Altaj-vidéki párhuzamok (szrosztki kultúra) kiváló példajaként említhető a Karakaba I. temető 11. kurgánja (17. kép) (ALTYNBEKOV–DOSZAJEVA 2016, 424–428). Az utóbbi években Ilés-Muszka Andrea vetette fel, hogy az íjtegezekhez tartozó verettípusok az ismert birkai viking lelőhelyen is előfordulnak (ILÉS-MUSZKA 2019, 77–185). Ezeknek a 'magyar jellegű' tárgyípusoknak a felbukkanása Észak- és Északkelet-Európában számos további kérdést vet fel, a két régió történeti kapcsolata pedig további alapos elemzést kíván.

A rovanci 5. sír mellékletei között különálló leletként szerepel egy északi típusú, teknősbéka alakú fibula lánctartójának töredéke (5. kép 1). A tárgy

и два аналогичных, но перевернутых отверстия в среднем ряду. Между нижними рядами располагаются два маленьких «ушка». Вся поверхность держателя цепи украшена. Самые ближайшие параллели находке (рис. 18–20) известны в Прибалтике (SPIRGIS 2005, 84–104; ZARIŃA 2006), где подобные предметы датируются второй половиной X в. (рис. 20. 3). Тот факт, что рядом с налучьем обнаружен не целый предмет, а лишь его фрагмент, предполагает его вторичное использование. Не исключено, что здесь он служил декоративным элементом для налучья. Важно отметить, что древнерусские амулеты (рис. 21. 1), оканчивающиеся двойной змеиной головкой (рис. 21. 2), также имеют сходство с предметом, обнаруженным в погребении Рованцы.

Выдающиеся находки из погребения Рованцы также являются наиболее важными объектами с точки зрения датировки. Наибольшее значение имеют три просверленные серебряные восточные монеты, найденные у шейных позвонков (рис. 8. 1–3). Их определили нумизматы Д. Мальярчик, М. Силадьи и С. Аль Халаби (рис. 9). Среди монет – дирхем Саманидов, датируемый первой половиной X в., а также его имитация из Волжской Булгарии, и дирхем Аббасидов IX в. Один из саманидских дирхемов (рис. 8. 1) – монета Насра ибн Ахмада, отчеканенная в Самарканде в 919 г. (рис. 9. 1). Другой дирхем (рис. 9. 3) относится к Аббасидам – монета халифа аль-Мамуна (Абу л-Аббас Абдаллах [810–833 гг.]), предположительно чеканенная примерно в 826/827 г. (рис. 8. 3). Третья серебряная монета (рис. 9. 2) – это волжско-болгарская имитация саманидского арабского дирхема эмира Насра ибн Ахмада (914–943 гг.) (рис. 8. 2).

Арабские монеты, сделанные из восточного серебра хорошего качества, в X в. получили широкое распространение практически по всей Европе. Однако их пункт назначения мог значительно отличаться от региона к региону. Публикуемый здесь комплекс находился на территории, где в этот период монеты использовались в основном в качестве украшений костюма и/или как сырьё, а не как средство платежа. Это территория кочевников Карпатской котловины и её окрестности. Более того, самое интересное, что это именно те кочевники, материальная

Рис. 16. П. 11 могильника Карош-Эперьешсэг III. Реконструкция О. В. Фёдорова (2012 г.)

16. kép: O. V. Fjodorov rekonstrukciója a Karos-eperjesszögi III/11. sírből származó leletekről (2012)

бронзой, почти трёхгранной формы, тело изогнуто, сверху в виде правильного круга заканчивается. Ширина 4,4 см, высота 4,2 см. В нижней части лямки три изогнутых, лопаточной формы стрелы, в средней – две, в нижней – одна, но перевернутая стрела. В промежутке между нижней и средней стрелами находится небольшая, похожая на «ушко» деталь. Вся лямка украшена. Этот предмет наиболее близок к находке в Прибалтике (SPIRGIS 2005, 84–104; ZARIŃA 2006), где к этому типу относятся предметы, датированные второй половиной X в. (рис. 20. 3). Тот факт, что рядом с налучьем обнаружен не целый предмет, а лишь его фрагмент, предполагает его вторичное использование. Не исключено, что здесь он служил декоративным элементом для налучья. Важно отметить, что древнерусские амулеты (рис. 21. 1), оканчивающиеся двойной змеиной головкой (рис. 21. 2), также имеют сходство с предметом, обнаруженным в погребении Рованцы.

А рованцы саркофага выделяющиеся находки с точки зрения датировки. Наибольшее значение имеют три просверленные серебряные восточные монеты, найденные у шейных позвонков (рис. 8. 1–3). Их определили нумизматы Д. Мальярчик, М. Силадьи и С. Аль Халаби (рис. 9). Среди монет – дирхем Саманидов, датируемый первой половиной X в., а также его имитация из Волжской Булгарии, и дирхем Аббасидов IX в. Один из саманидских дирхемов (рис. 8. 1) – монета Насра ибн Ахмада, отчеканенная в Самарканде в 919 г. (рис. 9. 1). Другой дирхем (рис. 9. 3) относится к Аббасидам – монета халифа аль-Мамуна (Абу л-Аббас Абдаллах [810–833 гг.]), предположительно чеканенная примерно в 826/827 г. (рис. 8. 3). Третья серебряная монета (рис. 9. 2) – это волжско-болгарская имитация саманидского арабского дирхема эмира Насра ибн Ахмада (914–943 гг.) (рис. 8. 2).

Рис. 17. 1–4: Чехол для лука (налучье). Каракаба I, курган II (VIII в.)
(САМАШЕВ 2016, рис. 203; АЛТЫНБЕКОВ–ДОСАЕВА 2016, рис. 237–239)

17. kép. 1–4: Készneléti ijtegez. Karakaba I, II. kurgán (8. század)
(SZAMASEV 2016, рис. 203; ALTINBEKOV–DOSZAJEVA 2016, рис. 237–239)

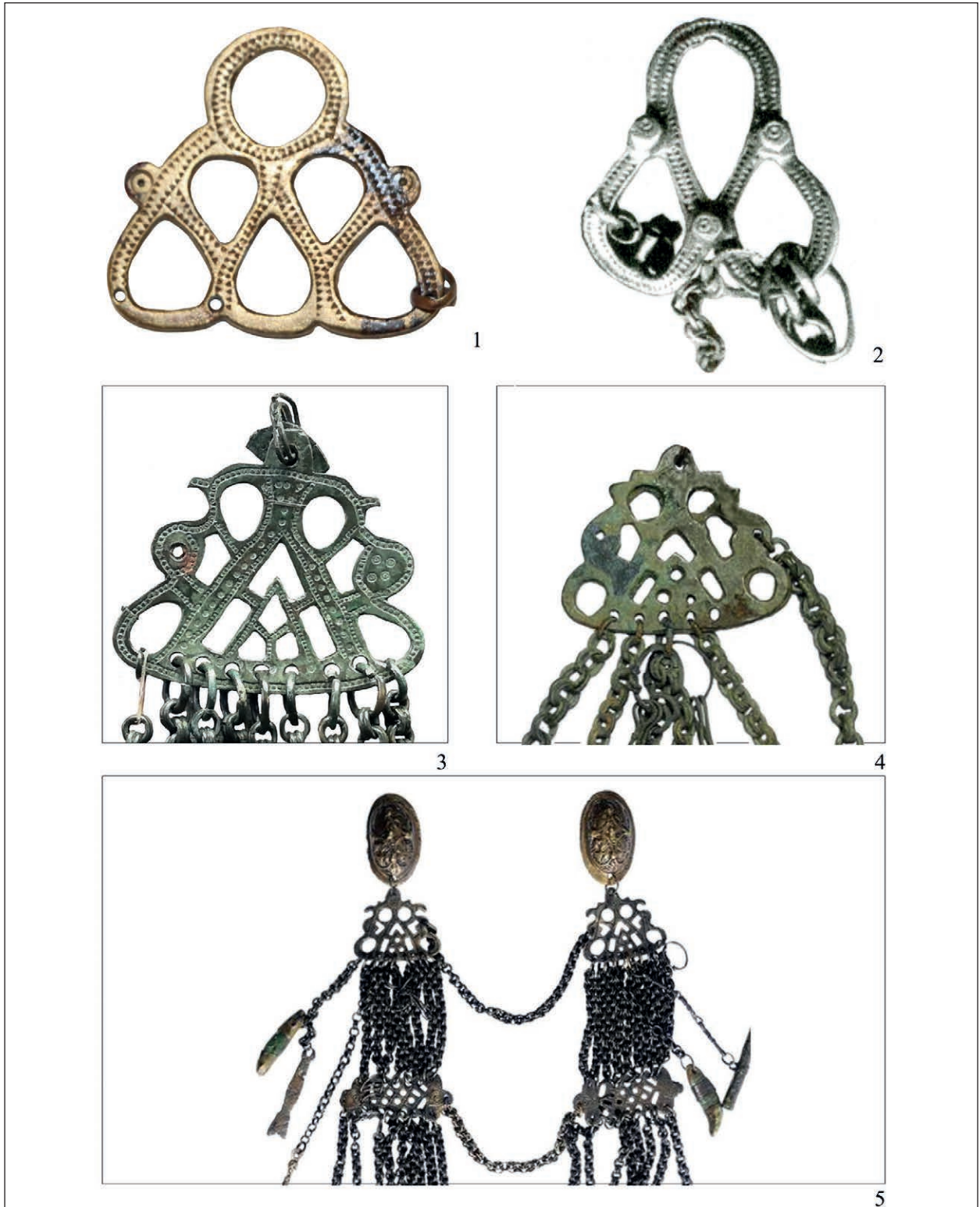
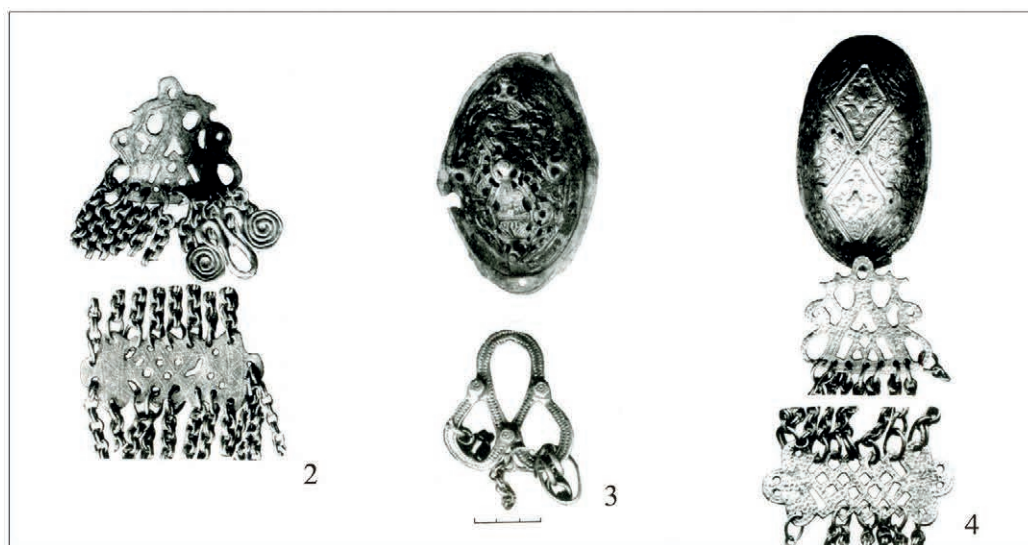

Рис. 18. Цепедержатели со спиралевидным завершением на концах. 1: Рованцы, п. 5; 2: Salaspils Laukskola, п. 288 (Латвия) (ZARIŅA 2006, att. 133); 3: Александровка, курган 1 (НЕДОШИВИНА 1997, 101, Кат. 46); 4: Случайная находка (Латвия) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 6); 5: Случайная находка (Латвия) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 33)

18. kép. Spirális végű fibula lánc tartók. 1: Rovanci 5. sír; 2: Salaspils Laukskola 288. sír (LV) (ZARIŅA 2006, att. 133); 3: Alekszandrovka 1. kurgán (NYEDOSIVINA 1997, 101, Kat. 46); 4: Szórványelet (LV) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 6); 5: Szórványelet (LV) (Catalogue of Endangered Latvian Archaeological Artefacts, Fig. 33)

1

2

3

4

Рис. 19. Цепедержатели из Salaspils Laukskola (Латвия). 1: П. 83 (ZARIŅA 2006, att. 150); 2: П. 120; 3: П. 288; 4: П. 83 (ZARIŅA 2006, att. 133)

19. kép: Fibula lánctartók Salaspils Laukskola (LV) lelőhelyről. 1: 83. sír (ZARIŅA 2006, att. 150); 2: 120. sír; 3: 288. sír; 4: 83. sír (ZARIŅA 2006, att. 133)

культура которых связана с предметами «венгерского типа». Серебряные дирхемы X в. образуют отдельную группу среди раннесредневековых монет Карпатской котловины. Их присутствие можно проследить более чем на двадцати памятниках, в основном в северо-восточной части Карпатской котловины (NEMETH 1972, 218–219; BALINT 1982; KOVÁCS 1989, Abb. 34; KOVÁCS 2011).

Распространение дирхемов на запад исследователи объясняют (Кропоткин 1969–1970, 229; Кропоткин 1972, 202; ГЕДАИ 1972, 204) торговлей между городами Центральной Европы и Русью. В то же время большая часть находок относится к инвентарю погребений кочевников, несмотря на клад из Хуста (Закарпатье, Украина) (400 экз.), и несколько экземпляров с поселений. В большинстве случаев они обычно использовались в качестве украшений одежды, ожерелий или, возможно, как часть погребальной маски / покрытия лица (для их крепления были пробиты отверстия). Эти данные позволяют нам исключить участие дирхемов в денежном обращении на территории Карпатской котловины. Появление этого денежного типа в регионе связано с кочевым населением, которое использовало их в качестве украшений, аксессуаров костюма или сырья для ювелирных изделий, а также как компонент своих погребальных обрядов. Большинство монет Саманидов, поступавших в регион, чеканилось на монетных дворах Бухары, Самарканда, Шаша, Балха и Андерабада в середине X в. (Кропоткин 1969–1970, 229; Кропоткин 1972, 201; KOVÁCS 1989).

Здесь стоит отметить, что исследователи добавляют к году выпуска 30–35 (LANGÓ 2007) и даже 50 лет (ФЕДОРОВ 1953, 104–125), чтобы определить время попадания монет в археологические комплексы. Дирхемы из погребения Рованцы датируют захоронение не ранее, чем серединой X в., то есть оно не может быть связано с венгерскими завоевателями, пришедшими в Карпатскую котловину в 895 г. (ПРОХНЕНКО 2010a; ПРОХНЕНКО 2010b, 161–170). О миграции венгров можно судить по разрозненным находкам дирхемов, и мы можем проследить их покладам, найденным на внешней, восточной стороне Карпатской котловины. Они найдены на памятниках: Копиевка, Красное, Цекановка, Грабовец,

сéggel a nyakcsigolyáknál talált három átfúrt, keleti ezüstérme bír (8. kép 1–3). Meghatározásukat Dorota Maljarscik, Szilágyi Mihály és Szulejman Al Halabi numizmatikusok végezték el (9. kép). Az egyik érme egy számánida dirhem a 10. század első feléből, a másik egy volgai bolgár dirhemutánszat, a harmadik pedig egy 9. századi abbászida dirhem. Az egyik számánida dirhemet (8. kép 1) Naszr ibn Ahmad verette Szamarkandban, 919-ben (9. kép 1). A másik dirhem (9. kép 3) az Abbászidákhoz köthető, Al-Mamún (Abu l-Abbász Abdalláh [810–833]) kalifa verette feltehetően 826/827 körül (8. kép 3). A harmadik ezüstpénz (9. kép 2) egy számánida arab dirhem, Nasr ibn Ahmad emír (914–943) pénzének volgai bolgár másolata (8. kép 2).

A jó minőségű keleti ezüsből készült arab pénzek a 10. században széles körben, gyakorlatilag Európa egész területén elterjedtek. Felhasználásuk módja ugyanakkor régióként jelentős mértékben eltérhetett. A rovanci lelőhely egy olyan térségben található, ahol a pénzeket ebben az időszakban elsősorban viseletdíszként és/vagy nyersanyagként használták, nem pedig fizetőeszközként. Ezt a térséget a Kárpát-medencében és környezetében élő nomádok határozták meg. Ennek kapcsán az az igazán érdekes, hogy pont azokról a nomádokról van szó, akiknek az anyagi kultúrája a 'magyar jellegű' tárgyakhoz köthető. A 10. századi ezüstdirhemek a Kárpát-medence kora középkori pénzletein belül külön csoportot alkotnak. Jelenlétük több mint húsz lelőhelyen kimutatható, elsősorban a Kárpát-medence északkeleti részén (NEMETH 1972, 218–219; BALINT 1982; KOVÁCS 1989, Abb. 34; KOVÁCS 2011).

A dirhemek nyugati irányú terjedését a kutatók a közép-európai városok és a Rusz közötti kereskedelemmel magyarázzák (Кропоткин 1969–1970, 229; Кропоткин 1972, 202; ГЕДАИ 1972, 204). Az érmék zöme ugyanakkor – a huszti kincsleletet (Ukrajna, Kárpátalja) (400 példány) és néhány telepről származó érmét nem számítva – nomád temetkezésekből származik. A pénzeket az esetek többségében ruhadíszként, nyakékként, esetleg halotti maszk vagy szemfedő részeként, másodlagosan használták fel (felerősítésükhöz lyukakat fúrtak rájuk). Ezek az adatok alátámasztják, hogy a dirhemek nem vettek részt a Kárpát-medence pénzforgalmában. Ennek a pénztípusnak a feltűnése a régióban egy nomád népességnek köszönhető, amely ruhadíszként, ékszerként vagy ékszeralapanyagként, valamint a temetési rítus

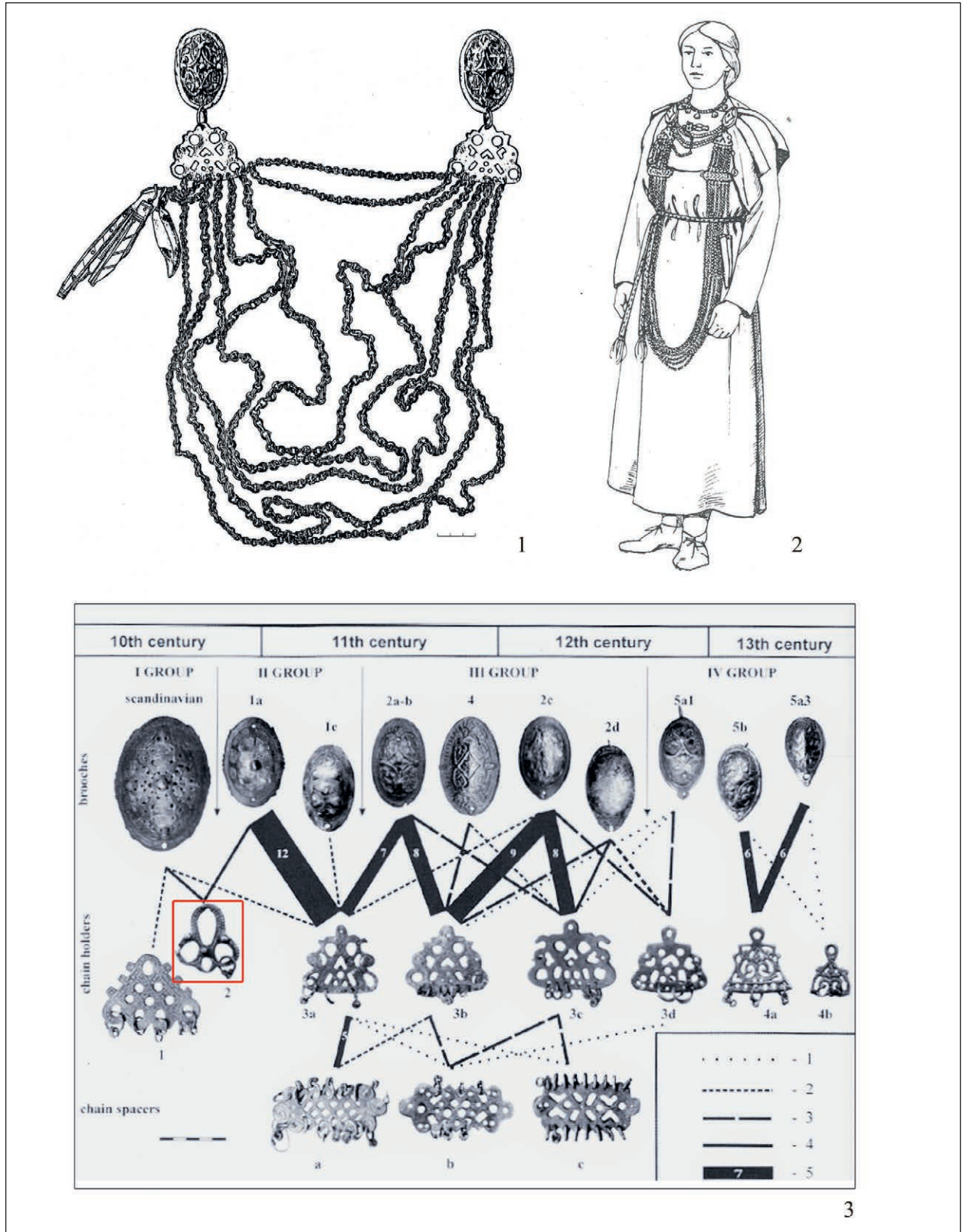

Рис. 20. 1: Цепедержатели из Vampenieši I, n. 16 (SPIRGIS 2006, att. 3); 2: Реконструкция ливской женской одежды (XI. в) (ZARINA 2006, 57, att. 1); 3: Типохронология ливских (Даугава) женских украшений с цепочками (SPIRGIS 2006, 230, att. 2)

20. kép. 1: Teknősbéka alakú fibulához illesztett lánc tartó a Vampenieši-i I. temető 16. sírjából (SPIRGIS 2006, 271, att. 3); 2: Lív női viselet (11. század) rekonstrukciója (ZARINA 2006, 57, att. 1); 3: A daugavai lív női láncos ékszerek elemeinek tipokronológiai összefoglalása (SPIRGIS 2006, 230, att. 2)

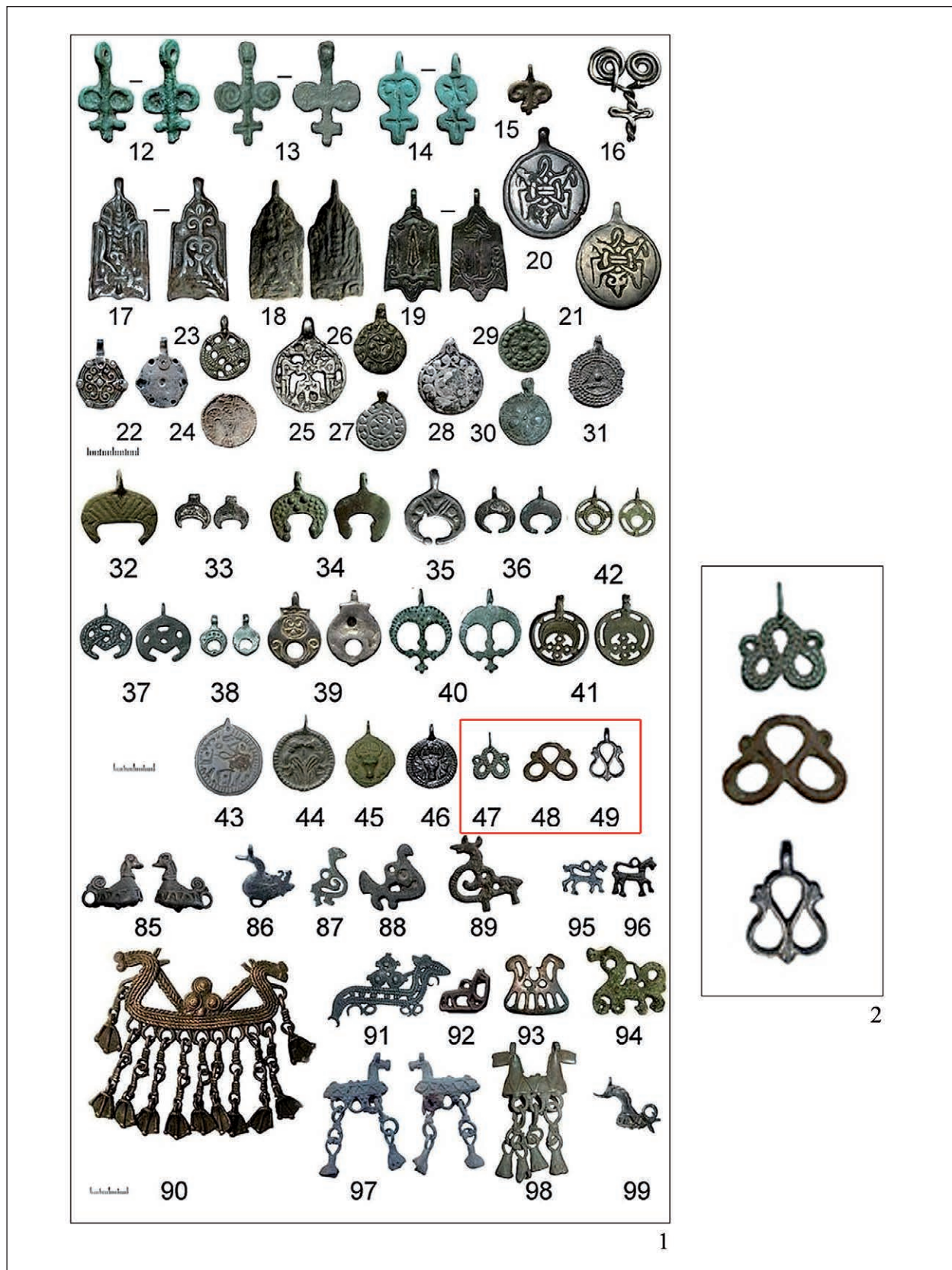

Рис. 21. 1: Древнерусские амулеты (Коршун 2008, табл. 1); 2: Бронзовые привески, вероятно, изображающие змей (Коршун 2008, табл. 4)

21. kép. 1: Rusz amulettek (KORSUN 2008, табл. 1); 2: Feltehetően kígyót ábrázoló bronz csüngődíszek (KORSUN 2008, табл. 4)

Крылос, Нижниев, Львов, Звенигород, Алчедар, Екимауцы, Пшемысль (КРОПОТКИН 1969–1970, 227–229; КРОПОТКИН 1972, 198–201).

Основываясь на монетах из закрытого комплекса, раскопанного у с. Рованцы, мы можем сделать некоторые важные выводы. Основываясь только на времени выпуска монет, мы не можем датировать его ранее второй половины X в., что подтверждается также результатами радиоуглеродного датирования (рис. 9. 4). Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что данное погребение не может маркировать путь венгров Алмоша (рис. 25). Его можно рассматривать только как один из комплексов с находками «венгерского круга», возможно, захоронение венгерского воина X в., служившего наёмником у одного из русских князей. Принимая во внимание результаты радиоуглеродного датирования, приоритетным для хронологической атрибуции п. 5 у с. Рованцы мы считаем определение времени чеканки и характера использования монет, что позволяет сузить дату захоронения до начала второй половины-третьей четверти X в.

Также было определено, что погребённый принадлежал к европеоидной расе с незначительным монголоидным компонентом (ЗЛАТОГОРСКИЙ–ВЕРБА 2015, 30). Генетический анализ скелета, проведенный в лаборатории в Будапеште, позволил отнести умершего к одной из самых распространенных групп в Европе. Предварительная антропологическая экспертиза показала, что на лице погребённого мужчины имелись серьезные повреждения, которые, вероятно, могли привести к его смерти.

Отдельно стоит упомянуть п. 12 того же могильника, обнаруженное в западной части раскопа (рис. 22). Могильная яма была прямоугольной в плане, углубляясь на 0,2 метра от поверхности. Скелет лежал вытянуто на спине, скрестив руки в локтях, кисти у таза. Ориентирован головой на запад (рис. 22. 4). Слева от черепа в пределах ямы находились два сосуда. Первый – горшок, изготовленный на гончарном круге (рис. 24. 1), с венчиком в виде «манжеты», характерный для X–XI вв. Второй сосуд – с округлым туловом, узким горлом, лощёной поверхностью, также изготовленный на гончарном круге – имеет южное происхождение, и подобные изделия известны

elemeként használta azt. A régióba beáramló számanida érmék többségét Buhara, Szamarkand, Sás, Balh és Anderabad pénzverdéiben verték a 10. század közepén (KROPOTKIN 1969–1970, 229; KROPOTKIN 1972, 201; KOVÁCS 1989).

Érdemes megjegyezni, hogy a kutatók a pénzek sírba kerülésének meghatározásakor a kibocsátás évéhez 30–35 (LANGÓ 2007), sőt, egyesek akár 50 évet (FJODOROV 1953, 104–125) is hozzáadnak. A rovanci 5. sír dirhemei a 10. század közepére kelteztek a leletegyüttest, vagyis a temetkezés nem köthető a Kárpát-medencébe 895-ben megérkező magyar honfoglalókhöz (PROHNENKO 2010a; PROHNENKO 2010b, 161–170). A magyarok beköltözését elszórt dirhemleletek, valamint a Kárpátok külső, keleti oldalán előkerült kincsleletek alapján követhetjük nyomon. Ilyen lelőhely például Kopijivka, Krasznoje, Cekanivka, Hrabovec, Krilosz, Nyizsnyijev, Lviv, Zvenihorod, Alcedar, Echimăuți, Przemysł (KROPOTKIN 1969–1970, 227–229; KROPOTKIN 1972, 198–201).

A Rovanci területén feltárt zárt leletegyüttesből származó érmék alapján levonhatunk néhány fontos következtetést. Kizárólag az érmeket alapul véve a temetkezés legkorábbi keltezése a 10. század második fele, és ezt a radiokarbon adatok is alátámasztják. Ez viszont arra utal, hogy ez a lelet nem jelölheti Álmos magyarjainak útvonalát (25. kép), legfeljebb a 'magyar jellegű' leletkör egyik képviselője lehet, talán egy 10. századi magyar harcos sírja, aki az egyik rusz fejedelem zsoldjába szegődött. A rovanci 5. sír datálásakor – a radiokarbon kormeghatározás eredményeit (9. kép 4) is figyelembe véve – az érmék használatának idejét és jellegét tartjuk elsődleges tényezőnek, ez pedig egy szűkebb keltezést tesz lehetővé. Ezek alapján a temetkezés a 10. század második felének eleje és harmadik negyede közé tehető.

Azt is sikerült meghatározni, hogy az elhunyt az europid rasszhoz tartozik, de nagyon kis hányadban mongoloid jegyekkel is rendelkezik (ZLATOGORSZKI–VERBA 2015, 30). A csontváz Budapesten elvégzett genetikai elemzése nyomán az elhunytat Európában egyik leggyakrabban előforduló csoportjába sorolhatjuk be. Az előzetes antropológiai vizsgálat kimutatta, hogy az elhunyt arca súlyosabban sérült, valószínűleg halálát is ez okozta.

Külön meg kell említenünk a rovanci temető 12. számú sírját (22. kép) is, amely az ásatási szelvény nyugati részében került elő. A sírgödör téglá-

Рис. 22. 1–4: Погребение 12 могильника в с. Рованцы
22. kép. 1–4: A rovanci 12. sír

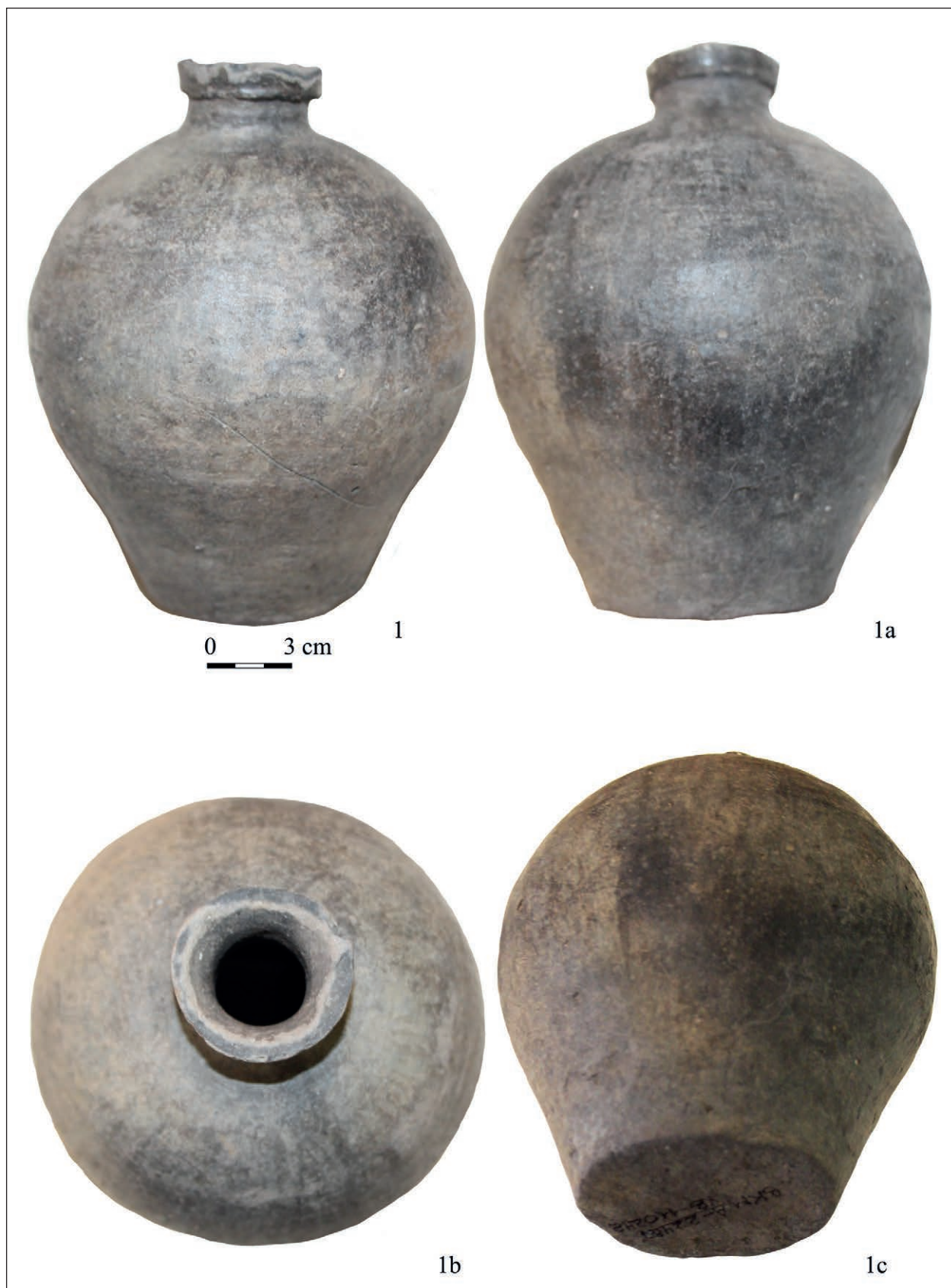

Рис. 23. 1а–д: Круглодонный лощёный кувшин из п. 12 могильника в с. Рованцы
23. kép. 1а–д: A rovanci 12. sírból származó gömbös testű, fényezett felületű edény

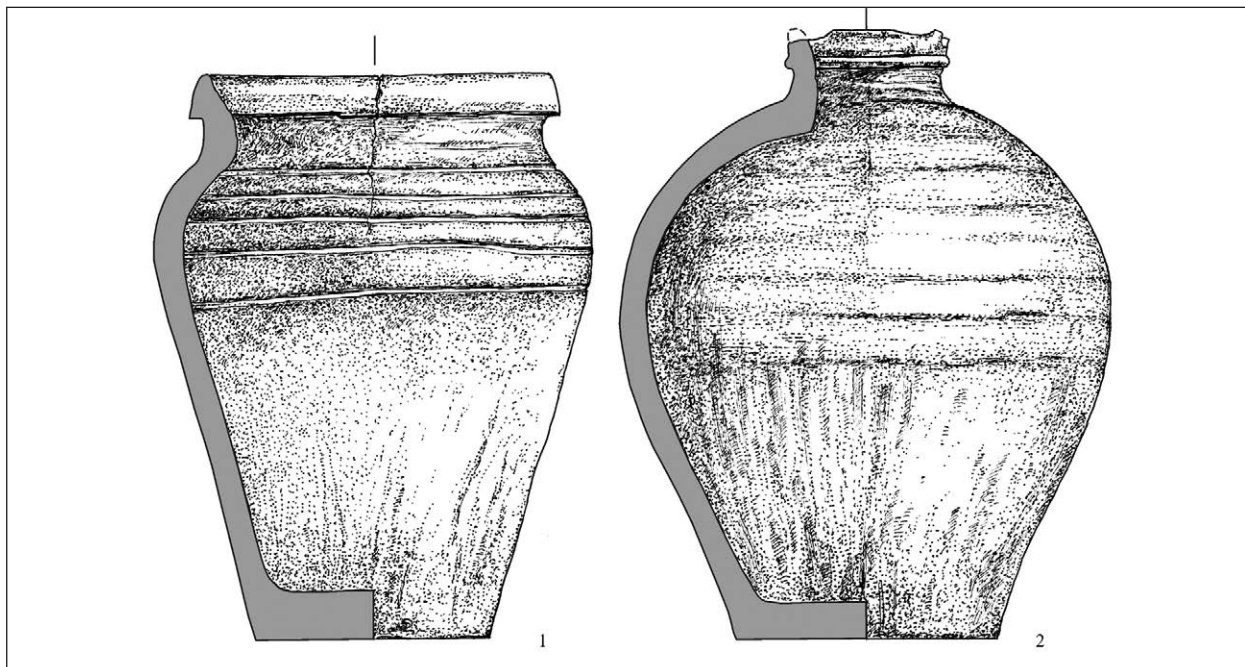

Рис. 24: Керамические изделия из п. 12 могильника в с. Рованцы. 1: Гончарный горшок с «манжетовидным» венчиком; 2: Круглодонный лощёный кубшин

24. kép. Kerámialeletek a rovanci 12. sírból. 1: Korongolt helyi fazék 'mandzsetta' alakú tagolt peremmel; 2: Gömbös testű, fényezett felületű edény

среди древностей степных кочевников (рис. 23; рис. 24. 2). Ближайшие его аналогии происходят из Северо-Восточной Болгарии и датируются X–XI вв., но нельзя исключать и того, что они были импортами из степей.

Обобщая результаты анализа находок из средневекового п. 5, раскопанного у с. Рованцы, можно сказать, что оно гармонично вписывается в систему захоронений, содержащих предметы, которые можно отнести к «находкам венгерского типа». Некоторые изделия из данного захоронения оказали большую помощь в изучении налучьей X в. Налучь из Рованцев является единственным экземпляром подобного типа, найденным до настоящего времени за пределами Карпатской котловины. Датировка комплекса может послужить основой для хронологии памятников т.н. эпохи обретения родины на территории Карпатской котловины, а также для изучения внешних контактов населения Карпатской котловины в X в.

лап alaprajzú, a felszíntől számítva 0,2 m mélyen bukkant elő. A csontváz háton feküdt, karjait a könyöknél behajlították, kézfejei pedig a medence táján helyezkedtek el. A sír nyugat-keleti tájolású (22. kép 4). A koponyától balra, a sírgödör körvonalain belül két edényt helyeztek el. Az egyik egy korongolt fazék 'mandzsetta' alakú tagolt peremmel, amely a 10–11. századra jellemző (24. kép 1). A másik egy gömbös testű, szűk nyakú, fényezett felületű, szintén korongolt edény (23. kép; 24. kép 2). Délről származik, analógiái a sztyeppi nomád leletanyagban található meg. Legközelebbi párhuzamai Bulgária észak-keleti részéről ismertek és a 10–11. századra keltezhetőek, de a sztyeppi importot sem zárhatjuk ki.

A Rovanci településen feltárt 5. számú sír elemzésének eredményeit összegezve elmondhatjuk, hogy az harmonikusan illeszkedik a 'magyar típusú' leletkör tárgyait tartalmazó temetkezések rendszerébe. Speciális leletösszefüggései komoly segítséget nyújtottak a 10. századi készenléti íjtegezék vizsgálatához. Ennek a tárgytypusnak jelenleg ez az egyetlen olyan ismert példánya, amely a Kárpát-medencén kívül került elő. A sír keltezése a Kárpát-medencei honfoglaló hagyaték időrendjéhez és a 10. századi Kárpát-medencei népesség külső kapcsolatrendszerének vizsgálatához nyújthat támpontot.

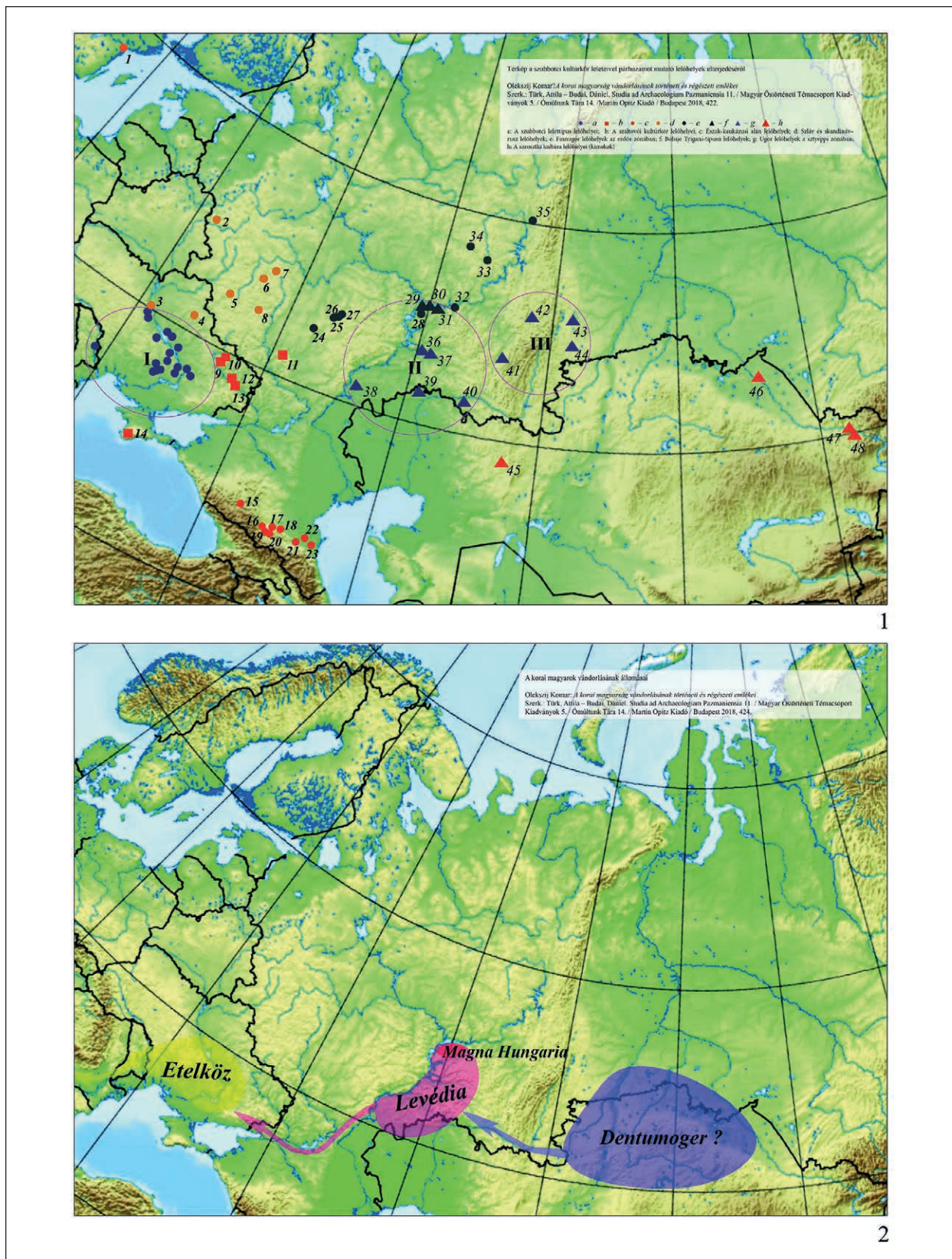

Рис. 25. 1: Карта памятников с аналогиями предметам субботцевского культурного круга (КОМАР 2018, 422, рис. 106);
 2: Этапы переселения древних венгров по А. В. Комару (КОМАР 2018, 424, рис. 108)
 25. kép. 1: A szubbotci kultúrkör leleteivel párhuzamot mutató lelőhelyek elterjedése (KOMAR 2018, 422, 106. kép);
 2: A korai magyarok vándorlásának állomásai O. V. Komar szerint (KOMAR 2018, 424, 108. kép)

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ALTINBEKOV–DOSZAJEVA / АЛТЫНБЕКОВ–ДОСАЕВА 2016: Алтынбеков, К. – Досаева, Д.: Консервация и реставрация предметов вооружения ранних тюрков Казахского Алтая. В: *Алтай в кругу евразийских древностей*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Молодин, В. И. Новосибирск 2016, 409–428.
- БАЮК / БАЮК 2010: Байук, В. Г.: Археологічні дослідження Луцька (історія та сьогодення). *Краєзнавство: науковий журнал* 2010:1–2, 123–129.
- BÁLINT 1982: Bálint Cs.: Az európai dirhemforgalom néhány kérdése (Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa). *Századok* 116 (1982) 3–32.
- FLJODOROV / ФЁДОРОВ 1953: Фёдоров, Г. Б.: Городище Екимауцы (работа Славяно Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 50 (1953) 104–125.
- FLOREK 2013: Florek, M.: Węgrzy w Przemysłu. Historia alternatywna. In: *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i we wczesnym średniowieczu*. Red.: Gancarski, J. Krosno 2013, 453–492.
- FODOR / ФОДОР 1992: Фодор, И.: Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья (Kárpátalja ősmagyar emlékeinek kutatásáról). *Acta Hungarica* 1 (1992) 138–139.
- GEDAI / ГЕДАИ 1972: Гедаи, И.: Вопросы денежного обращения у венгров до чеканки собственной монеты. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. Москва 1972, 203–205.
- HORVÁTH 2019: Horváth C.: *Régészeti tanulmányok a Bodroglköz 10–11. századi településtörténetéhez*. A Magyarországi Intézet Kiadványai 1. Budapest 2019.
- ILÉS-MUSZKA 2019: Pés-Muszka A.: A birkei helyőrség Kárpát-medencei kapcsolatai. *Acta Iuueum. Sectio Archaeologica* 4 (2019) 77–185.
- KOVÁCS 1989: Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1989.
- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.
- KROPOTKIN / КРОПОТКИН 1969–1970: Кропоткин, В. В.: Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР). *Acta Archaeologica Carpathica* 1969–1970:2, 227–230.
- KROPOTKIN / КРОПОТКИН 1972: Кропоткин, В. В.: Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. Москва 1972, 197–202.
- KUCSINKO–ZLATOGORSZKI / Кучинко–Златогорський 2010: Кучинко, М. М. –Златогорський, О. Є.: *Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: навчальний посібник*. Луцьк 2010.
- LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- МОЦЯ / МОЦЯ 2011: Моця, О. П.: Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії. В: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 15–20.
- NÉMETH / НЕМЕТ 1972: Немет, П.: Образование пограничной области Боржавы. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. Москва 1972, 206–220.
- NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009: Nevizánsky, G. – Košta, J.: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937 (Grabung eines altmagyarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom in den Jahren 1926 und 1937). *Slovenská archeológia* 57 (2009:2) 301–354.

- NYEDOSIVINA / НЕДОШИВИНА 1997: Недошивина, Н. Г.: Древнерусские амулеты в виде миниатюрных предметов быта и их роль в погребальном обряде. В: *Археологический сборник. Погребальный обряд*. Труды ГИМ 93. Ред.: Белоцерковская, И. В. Москва 1997, 80–107.
- ŐSEINKET FELHOZÁD 1996: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest 1996.
- PROHNENKO / ПРОХНЕНКО 2006: Прохненко, И. А.: Пути передвижения венгров на территорию новой отчины. В: *Древнее Причерноморье. Сборник статей, посвящённых 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского*. Ред.: Кушнир, В. Г. и др. Одесса 2006, 166–176.
- PROHNENKO / ПРОХНЕНКО 2010: Прохненко, И. А.: К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисья X в. н.э. В: *Науковий і мистецький світ Федора Потоушиняка. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого*. Ред.: Бабота, Л. Ужгород 2010, 410–420.
- PROHNENKO / ПРОХНЕНКО 2010a: Прохненко, И. А.: Дирхемы в контексте племенной атрибуции кочевнических древностей Карпатского ареала X в. н.э. In: *Identități culturale locale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*. Bibliotheca Musei Porolissensis 13. Ed.: Horea Pop, H. Cluj-Napoca 2010, 635–640.
- PROHNENKO 2010b: Prohnenko, I.: Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X. századi nomád emlékeinek meghatározásában. *Karpatika. Starожитності Карпатського ареалу* 39 (2010) 161–170.
- RÉVÉSZ 1991: Révész L.: Készneléti íjtartó tegezék a magyar honfoglalás kori sírokban (Köcher für Bögen in Bereitschaftsstellung aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29 (1991) 31–50.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- SKOROPAD–PANISKO / ШКОРОПАД–ПАНИШКО 2009: Шкоропад, В. В. – Панишко, С. Д.: Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району 2005 року. В: *Наукові записки з проблем волинезнавства* 1. Ред.: Златогорський, О. Луцьк 2009, 83–103.
- SPIRGIS 2006: Spirgís, R.: Chain ornaments with tortoise brooches of the Daugava Livs in the 10th–13th century. In: *Rituals and relations. Studies on the society and material culture of Baltic Finns*. Suomalaisen Tiedeakateman Toimituksia Humaniora 336. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ed.: Mäntylä, S. Saarijärvi 2006, 84–104.
- SZAMASEV / САМАШЕВ 2016: Самашев, З.: Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае. В: *Алтай в кругу евразийских древностей*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Молодин, В. И. Новосибирск 2016, 379–408.
- TKACS–BAJUK / ТКАЧ–БАЮК 2012: Ткач, В. – Байук, В.: Поселення Рованці – Гнідавська гірка: нашарування слов'яно-руського часу за матеріалами розкопу 12. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник* 8 (2012) 476–484.
- TÜRK ET AL. 2021: Türk, A. – Balogh, Cs. – Pelevina, O. – Totev, B. – Langó, P.: *The Old Bulgaria Museum collection / Музейна збірка „Стара Българія”*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 20. Budapest 2021.
- TÜRK ET AL. 2021 in print: Türk A. – Fjodorov, O. – Strohmayer Á. – Flesch M. – Csedreki L.: Régészeti, kísérleti régészeti és természettudományos adatok Karos-Eperjesszög III. temető 11. sírjának értékeléséhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 2021. in print
- TÜRK–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2021 in print: Türk A. – Zágórhidi Cziganý B.: A bodrogszerdahelyi 2/1937. sírban feltárt készneléti íjtartótegez elméleti rekonstrukciója. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young*

scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Főszerk.: Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 24.2. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4. Budapest 2021, in print

ZÁGORHIDI CZIGÁNY ET AL. 2019: Zágórhidi Czigány B. – Prohnenko, I. – Verba, T. – Fjodorov, O. – Türk A.: Honfoglalás kori magyar jellegű sír Rovanci (Ua) határából. Adatok a 10. századi veretes készenléti íjtartó tegezek kelet-európai elterjedéséhez. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest). Absztraktkötet.* *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest 2019, 11–17.

ZARIŅA 2006: Zariņa, A.: *Salaspils Laukskolas Kapulauks: 10.–13. gadsimts.* Riga 2006.

ZLATOGORSZKIJ–VAŠETA / ЗЛАТОГОРСЬКИЙ–ВАШЕТА 2012: Златогорський, О. Є. – Вашета, М. П.: Рятівні дослідження в с. Рованці Луцького району. *Археологічні дослідження в Україні 2011 (2012)* 180–181.

ZLATOGORSZKIJ–VERBA / ЗЛАТОГОРСЬКИЙ–ВЕРБА 2015: Златогорський, О. Є. – Верба, Т. В.: Дослідження у селі Рованці на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2014 (2015)* 29–30.